www.nanafghan.com

نومورکي مؤرخين

لیکوال

پوهاند عبدالحی حبیبي

دا کتاب د لوی احمد شاه بابا (رحمة الله علیه) علمي او کلتوري مرکز او "رشاد خپرندویه ټولني " په ګډه مرسته چاپ سو.

د کتاب پیژندنه :

د کتاب نوم	:::	نومورکي مؤرخین
لیکوال	:::	پوهاند علامه عبدالحی حبیبي
لومړی چاپ	:::	۱۳۵۹/لمریز کال کابل
دوهم چاپ	:::	۱۳۸۳ /لمریز کال کندهار
خپروونکی	:::	د لوی احمدشاه بابا علمي او کلتوري مرکز
ډیزاین/کمپوز	:::	رشاد کمپیوټر اداره
چاپ شمیر	:::	(۵۰۰) ټوکه
چاپ چاري	:::	صحاف نشراتي مؤسسه

د افغانستان او پښتنو د تاریخ نومورکي مؤرخین

لیکوال :

پوهاند عبدالحی حبیبي

فهرست

گڼه	سرلیک	مخ
۱.	د خپرونکي یادښت	۱
۲.	د افغانستان او پښتنو د تاریخ ځیني مؤرخین	۳
۳.	یادښت	۴
۴.	مؤرخین د لوی مؤرخ له نظره	۶
۵.	سلېمان ماکو د (تذکره الاولیاء) لیکوال	۲۲
۶.	شېخ کټه د (لرغوني پښتانه) لیکوال	۲۳
۷.	شېخ قاسم د (تذکرهٔ اولیاء افغان) لیکوال	۲۵
۸.	شېخ امام الدین د (تاریخ افغاني) لیکوال	۲۶
۹.	محمد بن علي البستي د (تاریخ سوري) خاوند	۲۷
۱۰.	احمد بن سعید اللودي د (اخباراللودي) لیکونکی	۲۹
۱۱.	دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکی	۳۱
۱۲.	شېخ بستان بړېڅ د (بستان الاولیاء) لیکونکی	۳۲
۱۳.	علي محمد کندهاری د (حالنامې) لیکوال	۳۳
۱۴.	اخوند درویزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) لیکونکی	۳۳
۱۵.	کامران خان سدوزی د (کلید کامرانی) مؤلف	۳۴
۱۶.	الله یار د (تحفهٔ صالح) لیکوال	۳۶
۱۷.	محمد رسول هوتک د (بیاض) لیکونکی	۳۷
۱۸.	نعمت الله هروی د (مخزن افغانی) لیکوال	۳۷
۱۹.	هیبت خان کاکړ د (مخزن افغانی) لیکمرستونکی	۳۸
۲۰.	شېخ عباس سروانی د (تاریخ شېرشاهي) لیکوال	۳۹
۲۱.	مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهی) لیکوال	۴۰

گڼه	سرلیک	مخ
۲۲.	احمد خان د (مجمع التواریخ) لیکوال	۴۰
۲۳.	ملا مست زمند د (سلوک الغزاه) لیکوال	۴۱
۲۴.	شیخ رزق الله مشتاقي دهلوي د (واقعات مشتاقي) لیکوال	۴۲
۲۵.	ابراهیم بېټني د (تاریخ شېرشاهي) بشپړوونکی	۴۳
۲۶.	غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال	۴۵
۲۷.	شیخ ملي د (دفتر) لیکوال	۴۵
۲۸.	ګجو خان راڼیزی د پښتنو د تاریخ لیکوال	۴۷
۲۹.	خوشحال خان خټک د (بیاض) لیکوال	۴۸
۳۰.	حافظ رحمت خان د (خلاصه الانساب) لیکوال	۴۹
۳۱.	نواب مستجاب خان بړېڅ د (ګلستان رحمت) لیکوال	۵۱
۳۲.	سعادت یار خان بړېڅ د (ګل رحمت) لیکوال	۵۱
۳۳.	نیاز احمد "هوش" د (تاریخ روهیل کهنډ) لیکوال	۵۲
۳۴.	محمد سلېمان خان اسد د (تاریخ افغانستان) لیکوال	۵۲
۳۵.	نواب محبت خان د (ریاض المحبه) لیکوال	۵۳
۳۶.	..... د (تذکره الملوک) لیکوال	۵۵
۳۷.	خان جهان لودي د (مرآت الافاغنه) لیکوال	۵۷
۳۸.	منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال	۵۸
۳۹.	اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال	۵۹
۴۰.	..... د (نادر نامې) ناظم	۶۰
۴۱.	..... د (سلطان اویس) د تاریخ لیکوال	۶۰
۴۲.	میا عمر څمکنی د (شجرهٔ نسب افغانان) لیکوال	۶۱
۴۳.	محمد د (پټې خزانې) لیکوال	۶۲
۴۴.	رېدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم	۶۴
۴۵.	د (صولت افغاني) لیکوال محمد زردارخان ناغر	۶۴
۴۶.	افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال	۶۵
۴۷.	میرزا عطاء محمد ښکارپوري د (نوای معارک) لیکوال	۶۶
۴۸.	حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) لیکوال	۶۷
۴۹.	سلطان محمد خالص د (تاریخ سلطانی) لیکوال	۶۸
۵۰.	قاسم علي خان د (محاربهٔ کابل) ناظم	۷۰
۵۱.	رساله نسب نامه فرقه غلجي	۷۱
۵۲.	روزنامهٔ غزوات هندوستان	۷۲
۵۳.	ائمه الافاغنه	۷۳
۵۴.	د ملا محمدخانمیر چارمقاله	۷۴
۵۵.	اسرار الافاغنه	۷۴
۵۶.	خواجو ملېزی د (تواریخ افاغنه) لیکوال	۷۵
۵۷.	د پیر معظم شاه (تواریخ رحمت خان)	۷۶
۵۸.	سعادتنامهٔ افغانی	۷۷
۵۹.	محمد امین سرپربکړي د (جګړه د محمود افغان	۷۸
۶۰.	عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو لیکوال	۷۹
۶۱.	د باروزو جنګنامه	۸۰
۶۲.	تذکیر البار (حالات باروزائی)	۸۰
۶۳.	منظومه جنګنامه	۸۱
۶۴.	د (تذکره الملوک) نوموړکی لیکوال	۸۱
۶۵.	موسی بن جرجیس د (تاریخ العجم و الافغان) لیکوال	۸۲
۶۶.	د قاسم علي افریدي تاریخ	۸۲
۶۷.	محمد امین ګلستانه د (مجمل التواریخ) لیکوال	۸۴
۶۸.	د (حقیقت بناء و عروج فرقهٔ سکهان) لیکوال	۸۴
۶۹.	حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال	۸۵
۷۰.	محمدحسیني د (تاریخ احمدشاهي) لیکوال	۸۵
۷۱.	عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه	۸۶
۷۲.	شیخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم	۸۶
۷۳.	امام الدین حسیني چشتي د (تاریخ حسین شاهي) لیکوال	۸۷
۷۴.	تاریخ محاربهٔ کابل یا ظفرنامه اکبري	۸۷
۷۵.	فداحسین د (تاریخ افغانستان) لیکوال	۸۸

گڼه	سرلیک	مخ
۷۶.	کاشي راج پنډت د (احوال جنگ بهاو و احمدشاه	۸۸
۷۷.	غلام حسین ثمین د (حالات امدن احمدشاه درانی	۸۹
۷۸.	عبدالکریم کشمیری د (بیان واقع) لیکوال	۸۹
۷۹.	محمود الموسوی د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) لیکوال	۹۰
۸۰.	محمدعلي انصاري د (تاریخ مظفري) لیکوال	۹۰
۸۱.	محمد اسلم د (فرحت الناظرین) لیکونکی	۹۱
۸۲.	محمدیوسف سدوزی د (کلیات ریاض) لیکوال	۹۱
۸۳.	د اکماس کردي (جنگنامه)	۹۲
۸۴.	محمدجعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال	۹۲
۸۵.	د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد	۹۳
۸۶.	عروج و خروج احمدشاه درانی	۹۳
۸۷.	سوهن لال سوري د (عمده التواریخ) لیکوال	۹۳
۸۸.	(تهماس نامه) د تهماس خان لیکنه	۹۴
۸۹.	تاریخ احمدشاهی	۹۴
۹۰.	مراسلات احمدشاه	۹۴
۹۱.	(شاهنامه احمدیه) د نظام الدین عشرت مثنوي	۹۵
۹۲.	د قدرت الله صدیقي (جام جهان نما)	۹۵
۹۳.	د شېرمحمدخان (زبده التواریخ)	۹۵
۹۴.	تاریخ بلوچستان	۹۶
۹۵.	د میرزا احمدعلي کتابچه	۹۶
۹۶.	اندرام د (بدایع وقایع) لیکوال	۹۷
۹۷.	هانوی جونس د (انقلاب پارس) لیکوال	۹۷
۹۸.	د محمدحسن مستوفي (زبده التواریخ)	۹۸
۹۹.	میر عبدالکریم ندیم د افغان او بخارا مؤرخ	۹۸
۱۰۰.	محمد رحیم بخش د (دولت درانیه) لیکوال	۹۹
۱۰۱.	د میرمحمد باقر یاداښتونه	۹۹
۱۰۲.	محمد طاهر وحید قزویني د (عباس نامې) مؤلف	۱۰۰

گڼه	سرلیک	مخ
۱۰۳.	د محمد علي حزین تذکره	۱۰۰
۱۰۴.	د بصیرت نامې لیکوال	۱۰۰
۱۰۵.	عبدالنبي بهبهاني د (بدایع الاخبار) لیکوال	۱۰۱
۱۰۶.	تاریخ خاندان سدو و میر افغان	۱۰۱
۱۰۷.	عبدالله د (تاریخ داوری) لیکوال	۱۰۱
۱۰۸.	ملا اختر د تاریخ لیکوال	۱۰۱
۱۰۹.	محمد کاظم مروی د (نامهٔ عالم آرا) لیکوال	۱۰۲
۱۱۰.	احمد علي خان وزیری د تاریخ کرمان لیکوال	۱۰۲
۱۱۱.	د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کې	۱۰۳
۱۱۲.	ظفرنامهٔ خسروی	۱۰۳
۱۱۳.	خاینکوف د بخارا د خانۍ او علمي تحقیقاتو لیکوال	۱۰۳
۱۱۴.	نورمحمد د (تاریخ سلیمانی) لیکوال	۱۰۴
۱۱۵.	شاه محمد د (تاریخ خاندان سدوزائی) لیکوال	۱۰۴
۱۱۶.	محمدحسن خان مراغی د (مطلع الشمس) لیکوال	۱۰۵
۱۱۷.	فریه فرانسوی گرزندوی د افغانانو د تاریخ لیکوال	۱۰۵
۱۱۸.	فارسي اخبارات و مراسلات	۱۰۶
۱۱۹.	د فارسي ژبې د اطلاعاتو کالنۍ	۱۰۶
۱۲۰.	بگدان اسلانوف د افغاني راپور لیکوال	۱۰۷
۱۲۱.	دیفریموف یادداشتونه په روسي ژبه	۱۰۷
۱۲۲.	د جان فاستر د سفر یادداشتونه	۱۰۸
۱۲۳.	راورتي د پښتو او افغاني پېژندني ستر لیکوال	۱۰۸
۱۲۴.	پاتروسینسکي د (انقلاب ایران) لیکوال	۱۰۹
۱۲۵.	میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواریخ) لیکوال	۱۱۰
۱۲۶.	میرزا احمدشاه رضواني د (تحفه الاولیاء) لیکوال	۱۱۰
۱۲۷.	تاریخ افغانستان	۱۱۰
۱۲۸.	د ملتان د سدوزو د تاریخ لیکوال احمد نبي خان	۱۱۱
۱۲۹.	علي قلي میرزا د (تاریخ وقایع و سوانح افغانستان) مؤلف	۱۱۲

گڼه	سرلیک	مخ
۱۳۰	بهاري لال د (احوال نجیب الدوله و علي محمد خان	۱۱۲
۱۳۱	فقیر محمد د (جامع التواریخ) لیکوال	۱۱۲
۱۳۲	عبدالقادر کابلی د (اویماق مغل) لیکوال	۱۱۳
۱۳۳	محمود بن امیر ولي د (بحر الاسرار) مؤلف	۱۱۳
۱۳۴	میرزا سنگ محمد بدخشي د (تاریخ بدخشان) مؤلف	۱۱۳
۱۳۵	هنورام د (تاریخ بلوچستان) مؤلف	۱۱۴
۱۳۶	تاریخ قندهار در عصر درانی	۱۱۴
۱۳۷	رای چنرس د (چهار گلشن) مؤلف	۱۱۴
۱۳۸	عصت الدین د (خلاصه الاخبار) خاوند	۱۱۵
۱۳۹	سید محمد طباطبائي اصفهاني د (نسب نامه افاغنه) مؤلف	۱۱۵
۱۴۰	ثاقب د (تاریخ افاغنه) لیکوال	۱۱۵
۱۴۱	احمد د (معدن اخبار احمدی) لیکوال	۱۱۶
۱۴۲	محمد بدرالرحمن د (واقعات درانی) مؤلف	۱۱۶

د خپروونکي یادښت

پښتنو د تاریخ په اوږدو کي د خپل تاریخ د روښانه کولو لپاره هڅي کړي، تاریخونه یې لیکلي، ادبي تذکرې یې لیکلي، ادبیات یې روزلي، د خپل هیواد او حتی سیمي په کچه یې د هغوی د جغرافیایي موقعیت او پولو د روښانه کولو په باره کي آثار کښلي دي.

دا هڅي له ډیري اوږدې زمانې راپیل سوي دي، د اړوندي موضوع په باره کي په لسګونو او سلګونو تاریخي او ادبي کتابونه لیکل سوي دي.

خو ! بدبختانه زموږ هیواد تل د پردو یرغلګرو تر ناروا یرغلونو لاندي راغلی دی چي د دغو یرغلونو په اوږدو کي د دې هیواد تاریخ او فرهنګ ته هم نه زغمونکي زیانونه اوښتي، زموږ تاریخي او ادبي آثار ورک سوي یا یرغلګرو د ځان سره وړي او حتی داسي هم پېښه سوې چي کتابونه څه د کتابو او لیکوالو نومونه هم دغو خړو سپلابي سېلیو د ځانه سره وړي دي.

خو د دې هیواد او تاریخ زړوونکي اولس وروستنیو پوهانو د خپلو مشرانو پر پله پل ایښی او د دغه ډول پټو د موندني لپاره یې لیڅي رانغښتي وې او دي، چي د سر په لیکه کي یې د هیواد د نامتو تاریخ لیکونکي، ادبپوه او جغرافیه پوه پوهاند علامه عبدالحي حبیبي رحمه الله نوم راځي. چي تر ډیري اندازې په دې برخه کي بریالی سوی او توانېدلی دی چي زموږ د تاریخ او ادب ډیري تیارې روښانه کړي. هغوی د زیاتو شمېر نورو لیکلو او چاپي آثارو په لړ کي یو هم د "نومورکي مؤرخین" په نوم کتاب دی، چي ۱۳۸ تنه نومورکي تاریخ لیکونکي او یا هم د هغوی کتابونه راپېژني.

د دې چاپ کړې کتاب د نه پیدا کېدو او مهموالي له امله په کندهار کې د "**لوی احمدشاه بابا** رحمه الله **علمي او کلتوري مرکز**" او "**رشاد خپروندویه ټولنې**" وپتیل چې دا کتاب د دوهم ځل لپاره چاپ او د تاریخ څېړونکو او مینه والو ته وړاندې کړي.

خدای ﷻ دې وکړي چې د دې کتاب په بیا چاپېدو سره ځوان تاریخ لیکونکي او د فرهنګ مینه وال خپلې راپیل کړې هڅې بشپړې او ګړندۍ کړي.

په همدې هیله

د لوی احمدشاه بابا رحمه الله **علمي او کلتوري مرکز**

او

رشاد خپرندویه ټولنه

د افغانستان او پښتنو د تاریخ ځیني مؤرخین

زما د یادداښت په کتابچوکې دا (۵۰) کاله ځیني کتابونه یا د نوموړکو تاریخ لیکونکو نمونه سره راټول سوي وو، چې کله کله به ما په خپله له هغو یادونو څخه کار اخیست او د بل چا لپاره د ګټې وړ نه وو.

یوه ورځ ښاغلي زلمي هیوادمل ماته وویل چې دغه یادداښتونه که سره راټول سي او د یوه کتابګوټي په توګه چاپ سي، نورو ته به هم ګټور وي او فایده به یې عامه سي.

ما هغه ګرد سره راټول کړل او ده ته مې وسپارل چې دا دی د ده په همت خپرېږي. خدای دې خپلې ښې او ښادۍ د ده په برخه کي، چې په داسي کارو کي زیارونه ګالي.

کابل ـ جمال مېنه
عبدالحی حبیبي
۱ جدي ۱۳۵۹

یادښت

د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځی وياړي چې د هیواد د ستر نومیالي ادبي، علمي او روحاني شخصیت میا فقیرالله حصارکي ننګرهاري د دوه سوم تلین په نمانځنه کي د یو لړ لیکچو (رسالو) په خپرولو سره برخه اخلي او په دې لړ کي د پیاوړي استاد پوهاند حبیبي دغه ګرانبیه لیکچه د سیمینار برخه والو او نورو مینه والو ته وړاندي کوي.

په دې لیکچه کي د افغانستان (۱۳۸) تنه پېښلیکوونکي (مؤرخین) ښوول سوي چې زیاتره په دغه نامه چاته هډو څرګند نه وو.

د دغو تاریخ لیکونکو پېژندګلوي دا راڅرګندوي چې په پښتنو کي تاریخ لیکنه لږ تر لږه له اوومي اسلامي پېړۍ (۶۱۲) راهیسي پیل سوې او تر موږه رارسېدلې ده. په دغو نومورکو مؤرخینو کي زیاتره داسي کسان راځي چي د پښتو ادب تاریخ او تذکرو په ترڅ کي نور راز راز تاریخي پیښې هم را اخلي.

په دې توګه دغه لیکچه په خپل تاریخي او ادبي ارزښت سره د پښتو ژبي او ادب پر پښتو څېړونکو او زده کوونکو سربېره له هغو ټولو هیوادوالو سره هم مرسته کولای سي چي غواړي په ټولیزه توګه د پښتنو له تېر اته سوه کلن سیاسي، ادبي او فرهنګي تاریخ څخه خبر سي.

استاد حبیبي د دغه لرغوني فرهنګپالي هیواد د یوه پیاوړي پوهاند، لیکوال، څېړونکي او مؤرخ په توګه خپل ټول ژوند همدا راز علمي څېړنو او پلټنو ته وربښلی او څنګه چي (راټولوونکی موندونکی دی) نو د داسي ډېرو پټو خزانو په رابرسېرونه بریالی سوی هم دی، د غوریانو، سوریانو، لودیانو، لویکانو، د سوات او کونړ د امیرانو او داسي نورو افغاني او بیا پښتنو واکمنانو او سوبمنانو برسېرونه او پېژندنه یې د دغو خبرو ځلاندي بېلګې او ساري بلل کیږي.

د ژبو او ادبیاتو پوهنځی په داسي ترڅ کي چي د خپل مؤسس او لومړي پیاوړي استاد دغسي نوي څېړني ته په درنه سترګه ګوري او په زړه کي ورته ځای ورکوي د لا زیاتو علمي بریالیتوبونو په هیله ورته د یوه روغمن او پتمن ژوند اوږدوالی غواړي.

پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زیار
د ژبو او ادبیاتو پوهنځی رئیس

مؤرخین د لوی مؤرخ له نظره

زما لپاره د خوښۍ ځای دی، چې د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبیبي د آثارو د چاپولو او ترتیب په لړ کې د دوی د دغه قیمتي او مهم اثر "نوموړکي مؤرخین" په ترتیب او طبع بریالی کېږم.

د افغانستان او حتی منطقې په لیکوالو او مؤرخینو کې استاد حبیبي یو داسي مؤرخ دی، چې په تاریخ، ادب، اجتماعي، سیاسي او ملي تاریخ او ورسره تاریخي جغرافیه کې د ډیرې پراخې مطالعې، ژور علمي نظر او دقیقو علمي او مسلکي ابتکاراتو خاوند دی.

لوی استاد لا د طلوع افغان مدیر و (۱۳۰۸ ش څخه وروسته) چې د افغانستان پر اجتماعي تاریخ، لرغوني او معاصر تاریخ یې علمي او مبسوط مقالات کښل او د طلوع افغان پاڼې یې په خپلو مفیدو او مهمو تاریخي او علمي پلټنو ښایسته کولې او افغانان یې د خپل هیواد او خلکو له تاریخي عظمت او برمه خبرول، د تاریخ د ملي قهرمانانو کارنامې او ملي مفاخر یې ورپېژندل.

په دې خصوص کې د لوی استاد لیکنې او مقالات لا هماغه وخت د طلوع په پاڼو کې منحصرې نه سوې پاتې بلکې د خپل علمي، ادبي او مسلکي قوت له پلوه یې د کابل د ادبي انجمن خپرونو ته هم لاره وکړه، په کابل مجله او د کابل په نورو موقوتو خپرونو کې هم خپرې سوې، علمي دنیا او د افغانستان د تاریخ علاقمندان یې د لیکنو له علمي فیضه بهره مند سول.

په ۱۳۱۷ ش کال کې چې لوی استاد د پښتو د نومیالي شاعر خوشحال خان ختک (۱۰۲۲ ـ ۱۱۰۰ ه ق) کلیات د "خوشحال مرغلري" په نامه چاپ او نشر کړل، د دغه مغتنم او ګټور اثر په مقدمه کې یې د تاریخي

پلټنو یو کوچنی څنګ په کتابي شکل خوندي سو، او کله چې یې د عبدالقادر خان ختک (۱۰۶۳ ـ ۱۱۲۴ ه ق) او لوی احمدشاه بابا (۱۱۶۰ ـ ۱۱۸۶ ه ق) (طبع ۱۳۱۸ کندهار، طبع ۱۳۱۹ کابل) دېوانونه خپاره کړل، د دغو دېوانونو په مفیدو مقدمو کې یې هم خپلې تاریخي پلټنې او ګروېږنې ځای کړې.

لوی استاد په ۱۳۲۰ ش کال د پښتانه شعراء لومړی ټوک وکیښ او په ۱۳۲۳ ش کال یې د پښتو د ادبي تاریخ او د پښتنو او افغانستان د ملي او اجتماعي تاریخ ګرانبها ذخیره د دانشمند او سترګور مؤرخ محمد هوتک پټه خزانه نشر کړه، علمي او تحقیقي شروح، تعلیقات او مقدمات یې پر وکښل، چې په کتاب کې د راغلو او یادو سوو رجالو، اماکنو، کتبو او تاریخي وقایعو په خبرنه، څرګندونه او پلټنه کې د تاریخ او ادب له محققینو او محصلینو سره پوره مرسته کولای سي. په ۱۳۲۵ ش کال چې د ادبیاتو د پوهنځی چاري هم ور وسپارل سوې، نو یې د پښتو د ادبیاتو د تاریخ د لومړي ټوک په کښلو او نشرولو د افغانستان د تاریخ د مهمو تاریخي مسایلو او پښتو ژبې د تاریخ او قدیمو ادبي او تاریخي روایاتو په باب پلټنې، تاریخي څېړنې د علم او ادب مینانو ته وړاندې کړې.

تر دغه مهاله وروسته لوی استاد د افغانستان د تاریخ او د ژبو (پښتو ـ دري) د ادب په تاریخ دومره کتابونه وکښل، رسالات او مقالات یې نشر کړل، قدیم تاریخي او ادبي متون یې چاپ کړل چې تفصیل یې دلې نه ځاییږي، خو د ویلو وړ ده چې د دوی قیمتي او ادبي تاریخي لیکنې نه یوازې په افغانستان کې ارزښتنې او د درناوي وړ دي، بلکې د سیمې په هیوادو او حتی بین المللي علمي محافلو کې هم په درنه سترګه ورته کتل کیږي، دانشمندان او محققین استفاده ترې کوي.

لوی استاد د خپلو دغو علمي او ادبي او تحقیقي هڅو او زیارونو په نتیجه کې تر سلو زیات مستقل تاریخي، ادبي او علمي کتابونه د پنځو سوو په شاوخوا کې علمي رسایل او تر درو زرو زیاتې تحقیقي او علمي مقالې د علم او ادب دنیا ته وړاندې کړې دي چې د افغانستان، سیمې او نړۍ فرهنګي او ثقافتي تاریخ ویاړ په کوي.

د لوی استاد ادبي او تاریخي او نور علمي آثار نه یوازي د ګران هیواد افغانستان د علمي مؤسسو او فرهنګي ادارو له خوا خپاره سوي دي، بلکې د سیمې د هیوادو علمي او فرهنګي مؤسسو او د بین المللي محافلو،علمي مجامعو هم د دوی مفید او ګټور آثار خپاره کړي دي.

د پښتو او دري ژبو د تاریخ ادب په باب د ډیرو مهمو او علمي ګڼو مقالو او کتابو تر څنګه لوی استاد د افغانستان د ملي، اجتماعي او سیاسي تاریخ په مختلفو څنګونو ډېر زیات مقالات کښلي او د لرغوني او معاصر افغانستان تاریخي جغرافیا یې په مغتنم ډول د مقالو او رسالو په ترڅ کي هر اړخیزه څېړلې ده، د دغو مقالاتو یوه درنه برخه د آریانا په مجله او نوري یې د هیواد په نورو موقوتو خپرونو او د سیمې د هیوادو په موقوتو علمي نشریو کي خپرې سوي دي. له دغو رسالاتو او مقالاتو سربېره د استاد تاریخي مهم او د یادوني وړ کتب دا دي:

_ افغانستان بعد از اسلام
_ تاریخ مختصر افغانستان
_ افغانستان در عصر ګورګانیان هند
_ د افغانستان تاریخي پېښلیک او نور ...

د نوای معارک، فضایل بلخ، طبقات ناصري او زین الاخبار ګردیزي، شروح، تعلیقات او مقدمات هم دوی کښلي دي.

❁ ❁ ❁

د تاریخي مدارکو، منابعو، وقایعو او اسنادو په څېړنه کي د استاد د څېړني روش او عمومي میتود نهایت پر علمي او تحقیقي شهادتونو او علمي استنتاجونو ولاړ دی.

د معاصري تاریخ لیکني میتودونه په نقد او ارزیابي ولاړ دي او مؤرخ باید خپلو ټولو تر واک لاندي ماخذو، مدارکو، کتبي اسنادو او نورو خورو ورو پاڼو ته د نقد او کره کتني په سترګه وګوري، او کره او کوټه سره بېل کړي. د اوسني زماني پلټونکی مؤرخ دې ته اړ دی چي د خپلو ټولو

خبرو اسناد وښیي [1] د لوی استاد په ټولو لیکنو کي دغه معاصر او پر علمي معاییر برابر روش لیدل کیږي. لوی استاد د وقایعو په تحلیل کي د ډېر دقیق او مبتکر او منقد نظر خاوند دی، هره پېښه او هره تاریخي او اجتماعي پدیده د اسنادو، ماخذو او علمي مشهودو دلایلو په رڼا کي څیړي.

د تاریخ او ادب په څېړنه، پلټنه او ګروېږنه کي د دوی اتکاء په خطي او معتبرو چاپي متونو، د لرغونپوهني د تحقیقاتو په نتایجو، ډبرلیکونو، مسکوکاتو او نورو لرغونو کلتوري او تاریخي مواریثو بنا ده.

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبیبي د افغانستان او پښتنو د تاریخ د ببلابیلو برخو له څېړني سربېره د مختلفو دورو د مؤرخینو پر آثارو کره کتني او علمي نقادانه تبصرې هم کړي دي، د قدیمو او معاصرو مؤرخینو تېروتني او زیاتي، کمی یې ښوولي او د علمي اسنادو، مدارکو او شواهدو پر بنا یې د مؤرخینو پر لیکنو حاشیې او شرحي کښلي دي او همدارنګه یې د مستشرقینو تېروتني هم د تاریخ په خصوص کي یادي کړي او سمي کړي دي[2]. د استاد د دغه ډول لیکنو ځیني برخي په کتابو کي او ځیني یې هم د مقالاتو په شکل په علمي خپرونو او نشریو کي چاپ سوي، چي د څېړنو دغه برخه د استاد د تاریخي پلټنو او تاریخ نګری یو ښکلی او جلا باب دی.

د افغانستان او پښتنو د مؤرخینو پر آثارو له تبصرو او کره کتنو علاوه استاد د دغو مؤرخینو د کتابو او آثارو د معرفي هڅه کړې ده په دې سلسله کي استاد د رهنمای تاریخ افغانستان[3] په کښلو سره د افغانستان او پښتنو د تاریخ ۵۸۰ کتابونه او مؤرخین لنډ لنډ معرفي کړي دي چي دا دی په دې کتابګوتي کي هم د افغانستان او پښتنو ۱۳۸ تنه مؤرخین او د

[1] عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو ـ ص ۱۶۰ ـ ۱۶۱، طبع تهران، ۱۳۵۴ ش.

[2] وګورئ ! آریانا مجله د ۱۳۵۹ کال ۱ ګڼه ۵۹ ـ ۶۶.

[3] د دغه کتاب لومړی ټوک چي د افغانستان د تاریخ ۵۸۵ خطي او چاپي کتابونه پکښي معرفي سوي، په ۱۳۴۸ کال د تاریخ او ادب ټولني له خوا (۱۴۵) مخه چاپ سوی دی.

هغوی تاریخي او یا تاریخي ارزښت لرونکي آثار معرفي سوي او د افغانستان او پښتنو د تاریخ او ادب علاقمندانو ته وړاندي کیږي.

ځرنګه چي د دغه کتاب زیاتره مؤرخین د پښتني تاریخ په باب آثار او تالیفات لري او زیاتره هم پښتانه دي نو غواړم چي په پښتنو کي د تاریخ لیکني په سیر او هم د پښتنو د تاریخ په منابعو څو لنډ ټکي ځرګند کړم :

په پښتنو کي د تاریخ لیکني سیر :

کله چي موږ د خپلي ژبي په کتبي آثارو کي تاریخي آثار پلټو نو له دوه ډوله تاریخي آثارو سره مخامخ کیږو : (۱) تاریخي کتابونه. (۲) تذکري.

پښتو او پښتانه د تاریخ اهمیت او د خپل ملت او وطن او خلکو د کارنامو مېړانه او نورو اجتماعي، سیاسي او ملي حوادثو او وقایعو ضبط ته متوجه وو. نو په دې برخه کي یې هم د تاریخ مستقل کتابونه او هم د ادبي آثارو تذکرې کښلي چي په ضمني توګه ځینو تاریخي وقایعو ته پکښي نغوتي سوي او یا هم ځیني وقایع پکښي څېړل سوي دي. د تذکره نګارۍ له پلوه زموږ ژبه او ادب کابو اته سوه کلنه سابقه لري او زموږ لومړنۍ لاس ته راغلې تذکره د سلیمان ماکو تذکره ده چي په ۶۱۲ هـ ق کال په ارغسان کي کښل سوې، وروسته موږ د پښتو د ادبي تاریخ داسي منظمه تذکره نه ده تر لاسه کړې او یوازي د محمد هوتک پټه خزانه زموږ بله منظمه تذکره ده چي په ۱۱۴۲ هـ ق کال په کندهار کي کښل سوې ده. دغه دواړي تذکرې خاص ابتکارونه لري، ځرګندوني یې د پښتو او افغانستان د تاریخ په څېړنه کي د لومړي لاس موادو حیثیت لري. دغه رنګه مستقل تاریخي کتابونه چي په ضمني توګه ادبي مآثر هم پکښي غونډ دي د ۶۵۰ په حدودو کي زموږ په ژبه کي کښل سوي دي. له دې جملې څخه تاریخ سوري، اعلام اللوذعي فی اخبار اللودي، لرغوني پښتانه، غرغښت نامه او نور یادولای سو، چي سترګور او دانشمند مؤرخ او تذکره نګار محمد هوتک یا لیدلي او یا یې نومونه تر موږ پوري را رسولي دي او د پټي خزانې په کښلو کي یې بالواسطه یا بلا واسطه د ماخذ په توګه تري استفاده کړې ده[1].

(۱) محمد هوتک پټه خزانه : ۱۵،۱۶ ، ۱۸ ، ۱۴ ، ۳۴ ، ۳۵ ، ۴۰ ، ۴۴ مخونه او نور ځلورم چاپ، ۱۳۵۷ ش کابل د ادب پوهنځي.

همدارنګه د خواجو ملیزي تاریخ افاغنه (۱۰۳۱ _ ۱۰۳۳ هـ ق تالیف)، تاریخ مرصع، تواریخ حافظ رحمت خاني، هغه مهم تاریخي آثار دي چي د پښتنو د تاریخ ډېر تیاره ګنګونه روښانوي. زه دلې د ټولو تاریخي کتابو نومونه ځکه نه اخلم چي لوی استاد پوهاند حبیبي په دې رساله کي مفصل معرفي کړي دي، خو څه چي زه یې پر خبرو کولو آرزو لرم دا دي چي د پښتو ژبه د لیکل سوو تاریخي آثارو په جمله کي سعادتنامۀ افغاني هغه مهم تاریخي اثر دی چي تر یوه دوو وروستیو کالو دمخه یې چا نوم نه و اخیستی، او دا دی د خان روشن خان د یادونو له مخي د لوی استاد په دې اثر کي هم معرفي کیږي. دغه تاریخي اثر د خپل تاریخي ارزښت تر څنګه ادبي ارزښت هم لري، او د کتاب نثر زموږ د نثر د تاریخ په څېړنه کي نه سي هېرېدای. د سعادتنامۀ افغاني نثر دا دی :

"پېښور ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي او بعضي قبیلې د دې دریو قبیلو سره یو ځای اوسي چي دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده خو دغه همسایه دي او دا لویي کورنۍ درې دا دي : اول خېښي، دویم غوري، دریم کرلاني اوس به د هر یو کور تفصیل بیانیږي چي دا دي :

تفصیل د خېښي دا دی یوسفزي ګګیاني او ترکاني چي دا وخت په لغمان کي میشته دي. دا د خېښي اولاد دي، مامدزي (محمدزي) چي په اشنغر کي اوسي، دا د زمند اولاد دي، د خېښي تره ۆ مګر خېښي لکه د ورور ځان سره نیولي دي ..."[1].

د خان روشن رایه دا ده چي دغه تاریخ تر تواریخ حافظ رحمت خاني (۱۱۸۱ هـ ق تالیف) دمخه لیکل سوی دی، له دې خبري ښکاري چي دغه تاریخ به د دولسمي پېړۍ په اوایلو کي کښل سوی وي نو یې نثر د خپل ادبي قوت او سلاست له پلوه د دولسمي پېړۍ له ښو نثرونو څخه ګڼل کېدای سي او موږ به یې د خپل نثر په تاریخ کي ستایو.

(۱) پښتو مجله د ۱۹۷۹ ع کال ۱۱ ګڼه ص ۵۰.

زموږ په ژبه کي خو د تاریخ کښل کابو اته سوه کلنه سابقه لري مګر مولوی محمداسمعیل هزاروي د قاعدهٔ افغاني [1] په مقدمه کي کښلي دي :

"پوشیده نماند که در کتب تواریخ افغانی چنان یافته شده است که اول کسیکه در افغانی تصنیف شروع نموده خواجه محمد نام شخصی بود که در اوایل سال نهصد هجری کتابی مشتمل بر آمدن قوم افغان به سمت پشاور و واقعاتی که در مبادی بایشان روی داده تصنیف کرد"[2].

دا چي موږ د نومړي مولوی د یادښت له مخي یو بل قدیم مؤرخ او د پښتو لیکوال پېژنو سمه او ښه خبره ده، مګر دا چي کښلي یې دي چي دی لومړنی مصنف دی دا خبره سمه نه ده دمخه یوازي د تاریخ په خصوص کي د شیخ ملي دوتر[3] او تر دغه دوتر دمخه تاریخ سوري، تذکره الاولیا، لرغوني پښتانه او نور کتابونه لرو چي یا په خپله کتابونه او یا یې هم مواد او روایات تر موږ پوري رارسېدلي دي.

د پښتنو د تاریخ منابع :

د پښتنو د تاریخ په کښلو کي له کتبي تاریخي او دې ته ورته آثارو سربېره د برلیکونه د لرغون پوهني له کشفیاتو څخه د تر لاسه سوو مدارکو او متفرقو اسنادو څخه د لومړي لاس موادو په توګه کار اخیستل کېدای سي.

همدارنګه زموږ ادبي آثار د تاریخ د کښنني لپاره له مهمو موادو څخه ګڼل کیږي، که څه هم دغه آثار اساساً د نورو هدفونو او غرضونو لپاره ایجاد سوي، ویل سوي او یا کښل سوي او د تاریخي وقایعو د ضبط منظور نه دي رامنځته سوي، خو د خپلو مقاصدو د شرح په ترڅ کي یې ځای داسي

[1] قاعدهٔ افغانی په ۱۸۶۷ ع کال ۹۶ مخه د هنري بکټ انګرېز په غوښتنه د پېښور د جیل په مطبعه کي چاپ سوې ده.
[2] قاعدهٔ افغانی ص ۲.
[3] پوهاند عبدالحی حبیبي، د پښتو ادبیاتو تاریخ ـ ج ۲، ص ۲۳۵، ۱۳۴۲ کال چاپ، پښتو ټولنه.

یادوني او تاریخي مطالب تر لاسه کیږي چي زموږ د تاریخ په لیکلو کي تري استفاده کولای سو [1] زموږ لیکنی او ګړنی ادب دواړه له دې پلوه غني دی.

(۱) ګړني ادب :

زموږ په ګړني ادب کي لنډۍ، سروکي، غاړي، سنځرخیلي ناري[2] د هوتکو ناري[3] داسي سندري دي چي د پښتو د ملي، اجتماعي او کلتوري تاریخ په لیکلو کي له پامه نه سي غورځېدی او د لومړي لاس مهمو آثارو په توګه تري استفاده کېدای سي.

(۲) ولسي سندري :

له دغو سندرو څخه چاربیتې، بدلي او کسرونه داسي مواد دي چي هره سندره د یوې مهمي تاریخي واقعې په شننه او څرګندونه کي له مؤرخینو سره تر هره بله ماخذه زیاته مرسته کوي، خو له بده مرغه چي زموږ د دغو اولسي سندرو قدیمي بولګې د زماني سړو سېلیو ورسره وړي دي او یوه قدیمه سندره یې هغه د بابا هوتک (۶۶۱ ـ ۷۴۰ هـ ق) ویلې او د پټې خزانې پاڼو تر موږ پوري رسولې ده[4] دغه سندره د پردو تاړاکګرو په وړاندي زموږ د مېړني اولس قهرمانانه مبارزې څرګندوي، تر دې بدلي وروسته د ډیري مودې دغه ډول سندري له موږ سره نسته، خو هغه چاربیتي او بدلي چي دارمستتر (۱۸۴۹ ـ ۱۸۹۴ ع) د پښتونخوا د شعر هارو بهار [5]د کوټي سید محمدعمر په ګلشن اشعار افغانی[6] مرحوم نصر په تاریخي چاربیتې [7] او خېړندوی خدمتګار په تور بریښ [8] کي ضبط کړي دي داسي

[1] پوهاند عبدالحی حبیبي تاریخ نویسي در افغانستان، آریانا ۲۶ کال، ۴ ګڼه ص ۳ ـ ۱۳۴۷ کال.
[2] پروفیسور ولي محمد سیال کاکړ، پښتو او پښتانه په سهیلي پښتونخوا کي، ص ۳۲۴ ـ ۳۳۴ د ۱۹۷۶ ع کال د کوټي چاپ.
[3] حبیب الله رفیع، د خلکو سندري ۱۳۳ ـ ۱۵۹ مخونه د تاریخ او ادب ټولنه ـ ۱۳۴۹ ش کال چاپ.
[4] پټه خزانه ص ۵ ـ ۶.
[5] دارمستتر، د پښتونخوا د شعر هار و بهار ۱ ـ ۷۴ مخونه ۱۳۵۶ ش کال چاپ ـ پښتو ټولنه.
[6] سید محمدعمر ـ ګلشن اشعار افغانی (خطی) ص ۵۲، ۷۶ او نور ...
[7] تاریخي چاربیتې ۳ ـ ۱۵ مخونه ـ ۱۹۵۳ ع کال ـ پېښور.
[8] تور بریښ ۷۳ ـ ۱۴۵ مخونه ۱۳۴۷ ش کال.

بدلي او چاربيتې دي چې د انګرېزي امپرياليستي لښکرو د تار او تاراک او يرغل په مهال کي د زړه ورو پښتنو قهرمانانه مبارزې، سربښندني او مېړاني پکښې ستايل سوي. د دښمن تيري، د خاينينو کرغېړن اعمال او د دوی ماتي او رسوايي يې پکښې بيان کړي دي او په رښتيا چې هره سندره يې د ملي تاريخ يو باب دی.

دغه رنګه په کسرونو کي د انګرېزي تاراک له غندني[1] پرته د مروتو او ختټکو مروتو او وريرو مروتو او يوسفزو د شخړو او لانجو په باب مواد سته[2] چې زموږ د اولس د مختلفو قبيلو د تاريخ په کښلو او من حيث مجموع د پښتو د تاريخ په کښنه کي د مؤرخينو په ښه ورځي.

له ګړني ادب، اولسي سندرو او کسرونو سربېره چې زياتره يې شفاهي شکل لري زموږ ليکني ادب او ادبي آثار هم د تاريخي موادو د درلودلو له پلوه غني دی. زموږ د مختلفو شاعرانو په دېوانونو، حماسي منظومو، د روحاني اشخاصو په مناقبو او جنګنامو کي د پښتنو د سياسي، اجتماعي او ملي ژوند د تاريخ په باب بېلابيلو دورو تاريخي مواد تر لاسه کېدلای سي، زه دلې پر دغو ټولو ادبي آثارو بحث نه کوم ځکه پر دغو موضوعاتو جلا جلا پنډ پنډ کتابونه ليکل کېدای سي خو څه چې زه دلې کاږم صرف يو اجمال دی.

<u>(۱) د شعراوو په دېوانونو او نورو منظومو آثارو کي :</u>

د پښتنو شعراوو له ډلي څخه د خوشحال خان آثار د تاريخي موادو د خوندي کولو له پلوه ډېر غني دي، د خوشحال په کلياتو کي د ده ځيني غزلي، قصايد[3] او ټوټې تاريخي وقايع شرح کوي، دغه ډول د ده په

---

[1] د مروتو کسرونو يوه ناچاپه خطي مجموعه د پېښور په پښتو اکيډيمي کي په ۳۶۲ نومره قيد ده په دغه مجموعه کي ځيني داسي کسرونه هم سته چې له انګرېزانو سره د پښتنو د جګړو بيان کوي، لکه په ۲۱ مخ کې د (کنډي) کسر چې د غازي محمداکبر خان د توري او مېړاني په ستاينه کي ويل سوی دی.

[2] د مروتو کسرونه ۱ ـ ۱۲۱ مخونه ۱۹۵۹ کال چاپ پېښور.

[3] د خوشحال مرغلري ۵۶۲ ـ ۷۰۸ مخونه د ۱۳۱۷ ش کال چاپ کندهار، د دغي برخي په اکثرو منظوماتو کي تاريخي وقايع رانغښتل سوي دي.

مثنوياتو کي سواتنامه[1] او فراقنامه[2] دغه خصايص لري.

فراقنامه خوشحال خان د خپل حبس[3] په زمانه کي کښلې ده په دې کتاب کي که خوشحال خان له يوې خوا د خپل وطن، دوستانو او کورنۍ څخه د لېريوالي له امله دردوونکي ناري کړي دي له بلي خوا په همدغه کتاب کي ځيني داسي انتقادي ټوټې او تاريخي منظومات ګورو چې د ده نقادانه نظر او د ده د کلام عمومي روح ترې څرګندېږي او هم د ځينو مهمو تاريخي پېښو څرګندونه کوي، د نمونې لپاره د فراقنامې لاندي بيتونه د کتلو وړ دي :

پـه خولـه شـرع شـرع نومـړي   دی د شـرع حکـم کـوم وړي
پـلار تـړلی پادشـاهي کـا   سـل ناحقـه ګمراهـي کـا
دا د خـــوارو زر آهونـــه   لـور پـه لـور اوجاړ ملکونـه
سـکه ورونـه يـې قتـل کـړي   ده يـې مـال ګنجونـه وړي
د ســـکه وراره عورتـــه   پـــه ستم کـړه فضـيحته

---

[1] سواتنامه د خان يوه مثنوي ده چې سوات ته له خپل اووه مياشتني سفر څخه وروسته يې کښلې ده، ټول بيتونه يې ۳۹۱ دي، د تاريخ د يوه څنګ په کښلو کي له پامه نه سي غورځېدای. دغه مثنوی په ۱۳۵۸ ش کال د لوی استاد پوهاند حبيبي له ۷۷ مخيزو څرګندونو سره د افغانستان د علومو اکاډمۍ خپره کړه (متن ۷۰ مخ).

[2] د فراقنامې يوازينۍ خطي نسخه د پېښور په موزيم کي خوندي ده، ۳۵ پاڼي لري. د دغي نسخې نقل په ۱۳۵۶ کي د محترم همېش خليل په وسيله زلمي هيوادمل ته رسېدلی دی چې د ده له سمونو، لمنو او سريزي سره يو ځای چاپ ته چمتو دی.

[3] د خوشحال خان د حبس او نظربندۍ زمانه (۱۰۷۴ـ ۱۰۷۹ ق) ده، د خوشحال خان کليات د استاد کامل مقدمه (ص ـ س) مخونه، ۱۹۶۰ کال چاپ، خوشحال خان يو ځای د خپل بند کال داسي ښوولی دی.

زر څلور اويا هـــجرت ؤ
هغه کال چې بندېوان سوم

(قطعات، ارمغان ص ۶۸۶)

زر ناسازي زر فساده — دم وهه له عدله داده
په دا هومره قباحت — دم وهه له شريعت
په دا هومره رسوايي — دم وهه له پارسايي
الحذر له دې زمان — الامان له دې سلطان [۱]

له دې سربېره د خوشحال خان د کورنۍ او زامنو په دېوانو کې د شعر په ژبه مونږ داسې نغوتې او يادونې وينو چې د تاريخي وقايعو د ضبط له پلوه ارزښتمنې يادونې دي، لکه د هجري (۱۰۴۴ _ ۱۱۰۶ هـ ق) ځينې منظومات[۲] او يا هم د سکندر خان ختک هغه منظوم ليک چې يې اشرف خان هجري ته ليکلی دی[۳] د خپل ادبي قوت تر څنګه ځينې زمونږ په تاريخ کې ارزښتمن او مهم نکات هم رانغاړي.

دغه ډول د مصري خان ګګيانی (۱۱۵۰ ق حدود) په دېوان کې چې کومه قصيده د پردو سپاهيانو د وحشيانه اعمالو او د پښتني کليو د چورولو او لوټولو په باب ضبط ده[۴] زمونږ د دولسمې پېړۍ د تاريخ په کښنه کې نه سي هېرېدای او يا هم هغه خبري چې د انګرېزي استعمار د مظالمو او چال چلند په باب قاسم علي خان اپريدي (۱۲۳۲ هـ ق حدود) په خپل کليات[۵] کې کړي، د ديارلسمې پېړۍ د پښتني مبارزو ځينې تياره ګوټونه روښانوي.

---

(۱) فراقنامه خطي.

(۲) د هجري دېوان د محترم همېش خليل ترتيب او سريزه، ۱۷۱ _ ۱۷۹ او نور مخونه ۱۹۵۸ ع کال _ پېښور.

(۳) دغه ليک او د سکندر ختک نوري غزلې او قصيدې چې تاريخي او ادبي ارزښت لري د ده د دېوان په هغه مخطوطه کې ضبط دي چې په ۱۱۷۶ هـ ق کال د محمدي صاحبزاده لپاره کښل سوې ده. دغه خطي نسخه د مصري خان ګګيانی د دېوان سره په يوه جلد کې ده او د پېښور د پښتو اکېډمی په کتابخانه کې په (۵) نومره خوندي دي. د سکندر دغه ډول منظومات د ده په چاپي دېوان کې نسته.

(۴) وګورئ ! د مصري خان ګګيانی دېوان ۳۱۹ _ ۳۲۱ مخونه د ۱۹۵۹ ع کال د پېښور چاپ.

(۵) د دغه کليات يوه خطي نسخه د پېښور په اسلاميه کالج کې خوندي ده او په دغه کتابخانه کې يوه نومره (۱۹۱۰) ټاکل سوې ده او د دېوان يوه نسخه يې په برټيش موزيم کې هم سته. (د ميکنزي فهرست ص ۸۶)

(۲) مناقب :

د صوفيانو، روحانيونو، د طريقت د مشرانو او نورو صاحب حال خلکو په مناقبو کې د شرقي ژبو ادبيات ډېر کتابونه لري، پښتانه او پښتو ادب هم په دې خصوص کې تر نورو ژبو پاته نه دي، بلکې دغه ډول مناقب ډېر پکښې ليکل سوي چې د ټولو په تفصيل سره راوړل به دلې بې ځايه وي، مګر هغه مناقب چې تاريخي مواد لري او د تاريخ په مطالعه او کتنه کې د هيرولو نه دي، دلې د ياد مناسبت لري، خو د ليکنې د لنډ تنګ چوکاټ له مخې زه دغه ډول مناقب هم ټول نه سوای معرفي کولای او صرف د شېخ رحمکار (۱۰۶۳ ق مړ)، کاکا صاحب، فقير جميل بېګ، ميا عمر څمکني (۱۰۸۴ _ ۱۱۹۰ هـ ق) او اخون الياس مناقب يادوم.

(۱) مناقب رحمکار[۱] :

چې شمس الدين بن شېخ زبير (قياس الدين) بن ضياء الدين منظوم کښلي[۲] په دې مناقبو کې ځينې داسې ټکي ښکاري چې د تاريخ لپاره د ارزښتمنو موادو حيثيت لري د شېخ رحمکار د وفات په باب يې ويلي دي :

تر اتيا کالو قريب — ده حيات درلود مجيب
سن د هجر د حضرت — پوره و هغه ساعت
پوره دري شپېته زر کاله — سن د هجر و کماله
چې خطيب پاس په منبر شه — په خطبه لوستو زره ور شه
دا خوشحال ختک ويلي — په کتاب کې ما ليدي
چې په حين کې د وفات — د شېخ جي ولي نېک ذات
زه حاضر ومه په ځان — هغه ځای هغه مکان

---

(۱) د شمس الدين د مناقب شېخ رحمکار خطي نسخه ۲۳۰ مخه په ۱۸۳ نومره د پېښور په پښتو اکاډيمي کې خوندي ده. د شېخ رحمکار مناقب په پارسي ژبه جميل بېګ هم ليکلي دي (تاريخ مرصع ص ۵۶۲) چې يوه مخطوطه يې په ملي آرشيف کې هم سته. په پښتو ژبه تر شمس الدين وروسته غلام احمد نومي هم نظم کړي دي. (فرهنګ ص ۳۵۴)

(۲) شمس الدين له مناقبو سربېره نور مؤلفات هم لري ښاغلي رفيع په دوهم ټوک ادبي ستوري کې معرفي کړي دي.

چــي جمـع مــه ادا کړلــه　　جنــازه مــي را اخيســتله
تر ښـه لاندي زه پـه ځـان سوم　　و مطلـب تــه شــتابان ســوم
زمــا نيــت د خــاطر دا و　　چـــي وماوتـــه پيـــدا و
چــي زيـارت بــه د صــاحب　　پــه ميــره کــرم عجايــب
چـــي زمـــا د منـــدن پولـــه　　شـيخ صـاحب وي زړه قبولـه
چــي دا اوس د ده روضــه ده　　پــه ښـه شــان عجيبــه ده
چي رسيد سوو تر دې ځايه　　واړه ســتري شــوو نبکرايــه
جنـــازه مـــو کـــوزه کړلـــه　　مـــوږه خپلـــه دمـــه کړلـــه
جنـــازه نـــه خوزېدلـــه　　مـــوږه ډېـــره خـــواري کړلـــه

دغه ډول همدغه شمس الدين مناقب جميل بېگ[1] هم نظم کړی دی د دې مناقبو ډېري پېښې که څه هم په رواياتو مبني دي خو په تاريخ کې نه سي هېرېدای، په دغو مناقبو کې د کندهاري غلجي خان د آسونو د تجارت قصه او بيا له جميل بېگ سره د ده ليدنه او بيا بيرته کندهار ته د هغه تګ او ... تولي داسي خبري دي چي د محقق لپاره د غور وړ مواد ګڼل کېږي. دادين[2] چي د ميا عمر څمکني مناقب يې د ۱۲۱۹ ق د ذوالحجې په آخر کي نظم کړي[3] د ميا عمر د خوارقو او عاداتو د ښوولو تر څنګه ځيني تاريخي وقايع هم ضبطوي لکه : د احمدشاه بابا د مستونګ د فتحي بيان چي څو بيته يې دا دي :

[1] د شمس الدين د مناقب جميل بېګ يوه خطي نسخه له پوهاند دکتور جاويد سره او بله يې د پېښور په پښتو اکېډمي کي سته، ښاغلي رفيع يې متن چاپ ته اماده کړی دی. جميل بېګ د خوشحال خان سکنی ورور و، قبر يې په تنګارو کي دی، او زيارت يې په فقير بابا مشهور دی، د زيارت پر لوحه يې کښلي سوي دي : "روضهٔ مبارک حضرت فقير صاحب جمال خان برادر حقيقتی خوشحال خان خټک المعروف به فقير صاحب چشتی بتاريخ يازدهم جمادی الاول ۱۱۱۶ ه ... واصل الی الحق شد".

[2] پښتانه شعراء ج ۴، ص ۹۸۴ _ ۹۸۶، ۱۳۵۷ ش کال، پښتو ټولنه.

[3] د دغه مناقب يوه خطي نسخه له ښاغلي سليمي کندهاري سره سته. (وګورئ ! زېری د ۱۳۵۵ کال ۴۲ ګڼه د ۱۳۵۶ کال ۷ ګڼه.)

چــي يــو خلـي احمدشـاه دردران مــي　　لــه هراتــه تلــو پــه لــوري د ايــران مــي
ولي پښتو ورته په لاړ د مستونګ خړند شه　　دی پښتـون خـره غيـرت و ورتــه رنـد شـه
هک حيران شه احمدشاه په دغه کار کي　　بل پري ژمي راغي دېر په دند و کار کي
بــاري دی عجـب پښتـــو غيــرت نيـــولی　　نـــه پرېـــږدم زه دا عـــالم داســـي نـــاولی

شريف نومی شاعر[1] چي د اخون الياس (۱۰۸۶ ق مړ) کوم مناقب (۱۳۲۱ ق تاليف) نظم کړي او يوه قديمه نسخه يې ما ليدلې، د دې مناقبو ځای ځای په تاريخي پېښو څرګندوني موندلي کېږي.

(۳) شاهنامې او جنګنامې او نور دې ته ورته منظوم آثار :

د موجود معلوماتو له مخې د پښتو ادب په تاريخ کي د شاهنامو کښل په دولسم قرن کي پيل سوي دي. حافظ مرغزي (۱۱۲۶ هـ ق زوکړی) په ۱۱۷۶ هـ ق کال احمدشاهي شاهنامه نظم کړه[2] تر دې وروسته تر څورلسم قرنه ما د پښتو په ادبي تاريخ کي د شاهنامې څرک نه دی ايستلی خو په څورلسم قرن کي احمدګل (۱۲۵۸ _ ۱۳۱۰ هـ ق) د امير عبدالرحمن (۱۳۱۹ هـ ق مړ) شاهنامه نظم کړېده[3].

په جنګنامو کي هغه جنګنامې چي د پښتني تاريخ په کښلو کي د موادو په توګه ښه ارزښت لري هغه دي چي د پښتنو د ملي مبارزو په دوران کي پښتو ناظمانو او شاعرانو جوړي کړي دي، ددغه ډول جنګنامو په لړ کي دوې متاخري جنګنامې يوه د صاحب الدين خټک جنګنامه چي د "فېروز نامه"[4] په نامه يادېږي او بله هم د دلاور طالب عمرخېل د

[1] تېر هېر شاعران ص ۲۵۲ د ۱۹۶۳ ع کال د پېښور چاپ.

[2] احمدشاهي شاهنامه لومړی ځل په ۱۹۶۵ کال ۲۰۶ مخه د پېښور پښتو اکاډيمي خپره کړه، فاضل استاد پوهاند رشاد پر دغي شاهنامې د پېښور تر چاپ دمخه مبسوط کار کړی و، او زيات شروح او تعليقات يې پر کښلي وو.

[3] فرهنګ زبان و ادبيات پښتو ج ۱ ص ۲۲.

[4] د فېروز نامې خطي نسخه په ۱۱۳۵ ق کال کښل سوې اصل يې ۱۵۸ مخه او نقل يې ۱۷۲ مخه دی نقل يې د پښتو نوميالي ليکوال همېش خليل د چاپ لپاره تيار کړی دی.

"مغل خان جنگنامه" د تاریخي موادو په لحاظ غني دي. (د دې جنگنامې یوه نسخه د علومو اکاډیمۍ په کتابخانه کې سته). ښاغلي رفیع کار پر کړی دی.

د صاحب الدین ختک فیروزنامه د کتاب د محتویاتو له مخې د سکهانو سره د هغه مهال د ختکو د یوه مشر فیروز خان ختک[1] د جنگ حالات بیانوي، د فیروز نامې څو بیتونه دا دي :

رنجیتی نومی کافر دی   مخ یې ورک شه لوی مضر دی
په یوې سترگي معذور دی   یا دجال دی یا یې زوی دی؟
دی یو سکهـ و په ماجي کي   لکه مات لوښی پچی کي
نه یې قدر نه یې قار و   د دریو کلیو یو سردار و
زور یې کم حکم یې سست و   هر دښمن پرې بالا درست و
چي بادشاه به لاړ لاهور ته   دی به وتینښ و بل لور ته
توان به یې نه لیده د جنگ   نور به یې خان کړو نو په څنگ

دغه راز دلاور طالب د مغل خان په منظومه جنگنامه کې له انگرېزانو سره د دغه پښتانه د مبارزو او جنگونو قصې او واقعې بیان کړي دي.

د سپیني هغه حماسیات چې د ۱۳۵۵ ق په حدودو کې پر هرات باندي د پردي تاړاک په زمانه کې ویل سوي ټول هغه نظمیات دي چې د خپل ادبي ارزښت تر څنگه ملي او تاریخي ښکنې هم لري او د دغه پردي تاړاک او د هرات د مېړنیو خلکو د دفاع او مېړاني په خصوص کې ښې خبرې څني تر لاسه کیږي[2].

سربېره پر دې د پښتو ادبیات ځیني نور منظوم کتابونه هم لري چې د ځینو نورو مقاصدو لپاره کښل سوي خو د مطالبو په ترڅ کښې ځیني مهم مطالب هم راغلي وي چې د یوې دورې د تاریخي وقایعو په څرگندونه کې د

[1] د دیوان امرناته په ظفرنامهٔ رنجیت سنگهه طبع لاهور کې مې د فیروز خان نوم ونه موند (فهارس و ـ ز مخونه) خو پر هار و بهار باندي د دارمستتر د نوټونو په ۱۱ ـ ۱۲ مخونو کې د ده او د ده د زامنو نومونه یاد سوي دي.

[2] پښتني مېرمني ص ۷۴ ـ ۸۰ . ۱۳۲۳، پښتو ټولنه.

مؤرخینو او تاریخ د پلټونکو په درد خوري له دغه ډول آثارو څخه یو هم د ملا مست (۹۵۰ هـ ق حدود) سلوک الغزاه دی چې د ځینو پېښو او جنگونو په باب ښه معلومات لري.

لوړ ما څو کتابونه او ادبي منظومې، صرف د مثال په نیامت یادي کړې که نه وي زموږ د فولکلوري،*اولسي او کتبي ادب ډیري پاڼي ځیني مهمي تاریخي څرگندوني لري چې مؤرخ یې د تاریخي لیکلو پر وخت نه سوای هېرولای.

روایات او شفاهي څرگندوني :

د پښتنو مختلف قبایل، عشایر او نوري وړې څانگې د خپلو شجرو په مورد کې ځیني شفاهي او روایي معلومات لري چې زیاتره یې په انسابو او تاریخونو کې هغسي نه وي نو په همدې اساس زموږ د مختلفو قبایلو دغه روایي شجرې او د دوی د لېږد او کوزنیو په باب د دوی خپل معلومات هم بې ځایه او بې گټې نه دي همدارنگه زموږ خلک د ځینو مهمو تاریخي وقایعو په باب هم روایتي مالومات لري، چې که راټول او اضافات ترې حذف سي نو زموږ د ملي تاریخ په کښلو کې د یوې منبع په توگه له پامه نه سوای غورځېدای.

❁ ❁ ❁

د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبیبي دغه رساله به وکړای سي چې د مؤرخینو، د افغانستان او پښتنو د تاریخ څېړونکو ته د ماخذ او څېړني په خصوص کې گټوري لارښووني وکړي، ډېر تاریخي کتب به وروښیي. دغه رساله له تاریخ څېړونکو او پلټونکو سره له مرستي سربېره د پښتو د ادبي تحقیقاتو له پلوه هم ارزښت لري څکه ځیني داسي پښتو تاریخ کتب یې هم را معرفي کړي چې تر اوسه بل ځای یې چا یادونه نه وه کړې.

لوی استاد ته دي خدای ﷻ صحت او عمر ورکي، چې خپلي نورې مفیدي تاریخي، جغرافي، ادبي او علمي څېړني پر پښتنو ولوروي او پښتانه یې د علم له فیضه مستفید سي.

﴿ ۱ ﴾

سلېمان ماکو د (تذکرة الاولیاء) لیکوال

سلېمان د بارک خان زوی په قوم ماکو صابزی د (۶۰۰ هـ) په شاوخوا کې د کندهار په ارغسان کې اوسېدی. دا مؤرخ، سیاح او گرزند سړی و، دی په خپله لیکي چې په (۶۱۲ هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځېدم او د لویانو مراقد مې لیدل او پلټل.

داسې ښکاري چې سلېمان تر دغه مفید او گټور سفر وروسته موفق سو چې د پښتنو د نومورو بزرگانو په احوال کې یوه (تذکره الاولیاء) ولیکي او د دوی ویناوې او اشعار په دې کتاب کې خوندي کړي.[۱] دا کتاب متاسفانه اوس ورک دی خو لومړي اته مخه یې ما تر ۱۳۱۹ ش کال دمخه خوشبختانه په کندهار کې وموندل او د هغو مخو عکسونه مې د کابل په سالنامه او په پښتانه شعراء لومړي ټوک کې خپاره کړل.

سلېمان ماکو د پښتنو پخوانی مؤرخ دی او د ده د نفیس او گټور کتاب دغه څو صفحې د پښتو د ژبې او رجالو د تاریخ لپاره داسې مفیدې ثابتې سوې چې د ادب او پښتو تاریخ به یې تر ابده مرهون وي.

سلېمان ماکو یوه سړی او سترگه ور مؤرخ ښکاري، دی د هر پښتانه لوی او نومیالي سړي سوانح او احوال لیکي، وروسته یې د شعر او وینا نمونې هم راوړي، نو د ده کتاب یوازې د ولیانو تذکره نه، بلکې د پښتو د شعر او ادب یو ډېره گرانبها مرقع هم ده، وگورئ ذکر سوې سالنامه او د پښتانه شعراء لومړی ټوک.

---

(۱) د سلېمان ماکو د تذکرې مقدمه.

﴿ ۲ ﴾

شېخ کته د (لرغوني پښتانه) لیکوال

دا مدقق مورخ او د پښتنو د یوې خوار لویې علمي او ادبي کورنۍ رکن د شېخ یوسف زوی او د شېخ متي لمسی دی. شېخ متی هغه لوی او معروف د پښتنو نوموړی دی چې په کلات بابا مشهور او اوس یې هم مرقد د کلات پر غونډۍ دی. شېخ متی عارف او عالم او ادیب سړی او په پښتو کې یې په علم او عرفان ډېر شهرت درلود.[۱] شېخ متی خپلې کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان په ارث پرېښوول او یو کتاب یې هم ولیکه، چې (د خدای مینه) یې نوم و. د ده ځینې اشعار هم پښتنو مؤرخینو رانقل کړي دي.[۲]

په دې کورنۍ کې وروسته ډېر علماء، مؤرخین، عرفاء پیدا سول چې موږ یې د روښان او دروېزه او خوشحال خان د علمي کورنۍ په څېر د پښتنو یوه بله لوړه علمي او عرفاني کورنۍ گڼلای سو. په دې مقاله کې زما وظیفه ده چې د دوی تاریخي کتب او خدمتونه ولیکم، نوري علمي او ادبي پلټنې یې بېل لیکونه غواړي. شېخ یوسف د شېخ متي تر مړيني وروسته د ده پر علمي او ادبي او روحاني مسند کښېناست او اوه زامن یې درلودل چې له دوی څخه شېخ کته ډېر مشهور سو او د ده مور بي بي مراد بخته نومېده، چې په خته زمنده وه[۳] دې نوموړي عالم د پښتنو د رجالو او مشاهیرو په تاریخ کې یو نفیس کتاب وکېښ چې نوم یې و (لرغوني پښتانه) دا کتاب پښتو و، او د پټې خزانې مؤلف محمد هوتک ډېر ځله دا کتاب یادوي او داسې ښکاري چې د دغه مؤرخ یگانه ماخذ هم دغه و. د شېخ کته د ژوندانه وخت نه دی ښکاره، خو د پټې خزانې په روایت د ده نیکه شېخ متی په (۶۸۸ هـ) وفات سوی دی، ځکه چې د مؤرخینو په اتفاق یوه پېړۍ درو پښتو

---

(۱) مخزن افغاني قلمي ص ۲۵۴.

(۲) پټه خزانه د کابل طبع.

(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۵.

لپاره مقرره ده نو باید د شیخ کته د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰ هـ) شاوخوا وګڼل سي. د شیخ کته اولاد که څه هم د پېښور په شمالي لتو کي پراته وو، مګر داسي ښکاري چي په خپله دی سیاح سړی و، ځکه محمد هوتک په ښکاره لیکي چي شیخ کته د محمد بن علی البستي کتاب تاریخ سوري په بالشتان کي لیدلی و [1] بالشتان یا والشتان خو د غور مشهور ښار و، چي په (۱۳۹ هـ) امیر پولاد سوري نیولی و [2] چي د بیهقي په ضبط ګوروالشت [3] او د منهاج سراج د طبقات ناصري په یوه نسخه کي غوروالشت راغلی دی[4] او دا ښار د تکیناباد (د اوسني کندهار حدود) او د غور د مندیش تر منځ پروت و، او د سیستان په تاریخ کي هم والشتان ضبط سوی دی[5] نو چي شیخ کته والشتان ته راغلی او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکاریږي چي د وطن شرقي او جنوبي خواوي به یې هم کتلي وي.

د شیخ کته نفیس تاریخي کتاب (لرغوني پښتانه) چي له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نسته، داسي څرګندیږي چي دغه نفیس کتاب د محمد هوتک لاس ته ورغلی و او د پټي خزانې مهمه ادبي برخه هم له دغه کتابه اقتباس دی. خوشبختانه محمد دا هم لیکلي دي چي د شیخ کته مهم تاریخي ماخذ هم "تاریخ سوري" وو چي زه به یې بېل ذکر وکړم. د شیخ کته د اولاد په خصوص کي خوشبختانه خواجه نعمت الله هروي مفصلاً کښلي دي چي ده اته زامن درلوده: د زلو معدورزی له نسه، سلطان ثابت، حاجي، سلېمان، ممی له دوهمي مایني څخه چي دغه هم زلو نومېده. په خته اکازی یوسفزی: ابراهیم، ملک، پاجي. [6]

---

(۱) پټه خزانه.

(۲) تاریخ سوري د پټي خزانې په حواله.

(۳) بیهقي ص ۶،۷.

(۴) د راورټي حواشي پر انګلیسي طبقات ناصري.

(۵) تاریخ سیستان ص ۲۰۶ _ ۲۰۸.

(۶) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

﴿۳﴾

شیخ قاسم د (تذکرهٔ اولیاء افغان) لیکوال

دا عارف او عالم هم د شیخ متی له علمي کورنۍ څخه دی، چي پلرونه یې شیخ کته ته داسي رسي: قاسم د شیخ قدم زوی د محمد زاهد لمسی د میرداد کړوسی د شیخ سلطان کوسی او لکه دمخه چي ذکر سوه سلطان د شیخ کته زوی و.[1]

د شیخ قاسم مور نېکبخته نومېده، چي د شیخ الله داد مموزي لور او د پښتو شاعره او ډېره لویه عارفه وه چي محمد هوتک د دې اشعار رانقل کوي او لیکي چي په (۹۵۱ هـ) د شیخ قدم په نکاح راغله او په (۹۵۶ هـ) یې شیخ قاسم و زېږاوه او په (۹۶۹ هـ) یې (ارشاد الفقراء) نومی کتاب ولیکه. د دې کتاب نسخه د محمد په روایت د ده پلار داود خان هوتک لیدلې وه [2] او علاوه پر دغه محمد هوتک د (اولیاي افغان) له کتابه چي شیخ امام الدین متی زي لیکلی دی هم د دې عالمي مېرمني احوال را نقل کوي.

نعمت الله لیکي چي شیخ قاسم د شیخ عبدالقادر جیلاني رحمه الله د اولادې له مریدانو څخه وو، او د (۹۵۶ هـ) کال په پسرلي د بډنی رود پر غاړه (د پېښور مشرق ته) وزېږېد او په (۱۰۱۶ هـ) وفات سو. [3]

شیخ قاسم په پېښور کي په معرفت او روحانیت مشهور سو او ډېر کلک نفوذ یې وموند، د میرزا محمد حکیم مامورین خني وېرېده او ویې غوښتل چي دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پېښور حکمران و او د شیخ قاسم د وژلو نیت یې وکړ، شیخ مجبور سو له پېښوره کندهار ته ولاړ او له دې ځایه د حرمینو په زیارت مشرف او په قادریه طریقه کي داخل سو. تر دې وروسته بیرته د پېښور د واوي ته راغلی

---

(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

(۲) پټه خزانه قلمي ص ۹۸.

(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۷.

او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينګ کړ او په شيخ قاسم سليماني مشهور سو. د مغولو پاچهانو بيا دا شيخ نه پرېښود، د عيسى نومي په چغلۍ اکبر پاچا دی لاهور ته وغوښت خو شيخ قاسم په لاهور کي تر پېښور لا زيات نفوذ ومونډ نو جهانګير دی د چنارګړ په کلا کي بندي کړ، او هم هورې له دنيا څخه تېر سو، او مزار يې هم تر اوسه هورې مشهور دی. شيخ قاسم مؤلف او مؤرخ هم دی، د ده تاريخي کتاب (تذکرۀ اولياء افغان) دی [1] چي د پښتنو روحانيونو احوال يې پکښې ليکلي و، دا کتاب متاسفانه ورک دی او تر اوسه يې په کُتب خانو کي درک هم نسته او نه له چا څخه ما ليدلی دی.

﴿ ۴ ﴾

شيخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکونکی

شيخ امام الدين محمد عنايت الله د شيخ کبير بالا پير زوی او د شيخ قاسم لسمی دی چي د شيخ کبير له (۱۲) زامنو څخه دی ډېر شهرت لري، د دوشنبې په ماښام غره د محرم (۱۰۲۰ هـ) د پېښور په بډنۍ کي وزېږېد، مور يې تاج بي بي د ملک درويز لور او د خليلو له مشهوري کورنۍ څخه وه. شيخ امام الدين هم د خپلي کورنۍ د نورو خلکو په ډول علمي او روحاني نفوذ ومونډ او د چهارشنبې په ماښام ۲۳ د محرم (۱۰۶۰ هـ) له دنيا څخه ولاړ او په پېښور کي ښخ سو.[2]

دې شيخ يو تاريخي کتاب (تاريخ افغاني) د پښتنو پر احوال او تاريخ په پارسو وليکه، چي قلمي نسخه يې د کابل په ارګ کي وه، د کتاب له مقدمې څخه ښکاري چي شيخ امام الدين سترګور مؤرخ دی او د خپل کتاب تر ليکني دمخه يې د پښتنو ډېر مهم تاريخي کتب لوستلي او د خپل کتاب د ماخذ په ډول يې استعمال کړي دي.

---

[1] تذکره الابرار ص ۱۸۳ _ ۱۸۴، مخزن افغاني ص ۲۶۰.

[2] مخزن ص ۳۰۹ _ د ميا نعيم د قلمي دېوان خاتمه.

هغه کتب چي د شيخ امام الدين ماخذ دي او د خپل "تاريخ افغاني" په مقدمه کې راوړي دي دا دي : روضه الاحباب، مجمع الانساب، اصناف المخلوقات، تواريخ ابراهيم شاهي د مولانا مشتاقي، د خواجه احمد نظامي تاريخ، د شېرشاه احوال چي شيخ عباس سرواني کښلي دي، اسرار الافغاني [1] له دغو کتابو څخه ځيني ماته معلوم او ځيني ورک دي.

﴿ ۵ ﴾.

محمد بن علي البستي د (تاريخ سوري) خاوند

دا مؤرخ هم د وطن له هغو ليکوالو څخه دی چي متاسفانه د ده احوال او کتاب هم تر اوسه لاس ته نه دی راغلی، فقط د پټې خزانې له انکشافه سره دا راته معلومه سوه چي دې مؤلف او مؤرخ يو کتاب د (تاريخ سوري) په نامه کښلی وُ او د سوريانو د سلطنت احوال يې د اسلام له ابتداء څخه پکښې ليکلي وه. د محمد بستي د ژوندانه وخت او احوال هم نه دي معلوم. فقط دوني ويلای سو چي دی د بُست د تاريخي ښار اوسېدونکی وُ ځکه چي د ده کتاب شيخ کټه په بالشتان کي کتلی او په خپل کتاب لرغوني پښتانه کي يې مهم مطالب ځني اقتباس کړي دي، نو دا په ټينګه ويلای سو چي د شيخ کټه تر عصر يعني د (۷۵۰ هـ) دمخه محمد بستي ژوندی وُ او په دغه عصر کي هم د ده تاريخ سوري ډېر شهرت درلود ځکه چي شيخ کټه له دغه کتابه ډېر مفيد مضامين را اخيستي دي.

محمد هوتک چي د پټې خزانې ليکوال دی د پښتو ځيني مهم او ګرانبها پخواني ادبي آثار له لرغوني پښتانه څخه را اخلي او دا هم وايي چي د لرغوني پښتانه مؤلف له تاريخ سوري څخه را نقل کړي دي، په پټه خزانه کي دغه لانديني تاريخي او ادبي مواد د لرغوني پښتانه په ذريعه له تاريخ سوري څخه را نقل سوي دي.[2]

---

[1] د تاريخ افغاني قلمي نسخه.

[2] د مخو عدد د پټې خزانې د قلمي نسخې دی.

۱. د پښتو ډېر پخواني شعر او د جهان پهلوان امیر کروړ سوري احوال له ۱۵ مخه تر ۱۷.
۲. د شیخ اسعد سوري احوال او اشعار له ۱۸ مخه تر ۲۱.
۳. د ښکارندوی احوال او اشعار له ۲۱ څخه تر ۲۵.

ګویا په پټه خزانه کې د پښتو قدیمه ادبي ذخیره تو له د شیخ کټه په نقل له تاریخ سوري څخه را اخیستل سوې ده او دا راته څرګندوي چې تاریخ سوري یوازې د حربي او سیاسي پیښو تاریخ نه ؤ بلکې ادبي رنګ یې هم درلود، او محمد بن علی البستي ډېر باخبره او سترګه ور مؤرخ و، ځکه چې ده د پاچهانو احوال او حربي او سیاسي وقایع رانقل کړي او هم یې د دوی د کلام نمونې راوړي دي، هغه قصاید یې په خپل کتاب کې ساتلي دي چې د غوري پاچهانو په دربارو کې به په پښتو ویلي کېدې، له دې څخه ښکارېږي چې تاریخ سوري د سوریانو او غوریانو د عصر یو ادبي او سیاسي او حربي تاریخ ؤ که څه هم د دغه تاریخ ژبه واضحاً د پټې خزانې له بیانو څخه نه ښکارېږي، مګر له لوړو اقتباساتو څخه دا څرګندېږي چې تاریخ سوري باید په پښتو ژبه لیکل سوی وي، ځکه چې درې مهم پښتو شعرونه شیخ کټه ځني رانقل کړي دي. د تاریخ سوري نسخه اوس غالباً په دنیا کې نسته او د پښتو دغه غوره کتاب لکه نور علمي او ادبي آثار ورک دی. مګر پټې خزانې خوشبختانه د دې ګرانبها کتاب نوم او مؤلف او ځینې اشعار او مطالب د لرغوني پښتانه په ذریعه نقل کړي او را ساتلي یې دي.

تر اوسه چې زه معلومات لرم، د دنیا په کتب خانو کې د دې نفیس کتاب کم درک نسته که کم وخت پیدا سي یا یې څرک وموندل سي نو به په رښتیا د پښتوژبې یو ګرانبها تاریخي او ادبي اثر لاس ته راغلی وي، پښتانه زلمي دې هر کله تلاښ او پلټنه کوي دا خبره هم باید هېره نه کړو چې راورټي مستشرق د احمدشاه بابا تر عصر وروسته یو تاریخ میندلی ؤ چې نوم یې "تذکره الملوک" ؤ د دې کتاب په ماخذو کې یو کتاب "تاریخ سلاطین سوریه" هم دی.[1] مګر دا نه سو ویلای چې دغه سوریه هغه د محمد بن علي تاریخ دی که بل؟

(1) د پښتو ګرامر مقدمه ص ۹.

﴿ ۶ ﴾

احمد بن سعید اللودي د (اخباراللودي) لیکونکی

دا مؤرخ له هغو خلکو څخه دی چې تر پټې خزانې دمخه مو نه پېژاند، نه یې کتاب راته معلوم ؤ.

محمد هوتک لیکلي دي چې کامران خان په (۱۰۳۸ هـ) خپل کتاب کلید کامراني وکښل او په دغه کتاب کې یې د احمد لودي له کتابه د ملتان د لودي پاچهانو احوال نقل کړ، احمد د سعید لودی زوی په (۶۸۶ هـ) یو کتاب کښلی ؤ چې نوم یې و (اعلام اللوذعی فی اخبار اللودی) د محمد هوتک په قول دغه کتاب د کامران خان په لاس کې ؤ او په کلید کامراني کې یې نقل ځني کړی دی.[1]

د محمد هوتک له بیانه چې د کلید کامراني په ذریعه یې له اخبار اللودي څخه نقل کړی دی داسې ښکاري چې احمد بن سعید خپل کتاب د پښتنو پخوانو لودي پاچهانو پر احوال لیکلی دی، دغه کورنۍ د پښتنو مشهور پاچهان دي چې د الپتګین او سبکتګین له وخته (۳۵۱ _ ۳۶۰ هـ) یې پر ملتان پاچهي کوله، لومړی پاچا یې شیخ حمید لودي ؤ چې تر ده وروسته د ده زوی پاچهي کړله، د سلطان محمود په عصر کې له (۳۹۰ تر ۴۰۱ هـ) چې ملتان یې نیو، د نصر زوی ابو الفتح له دغې کورنۍ څخه پاچا ؤ، پټه خزانه په لوړو حوالو بل سړی هم له دغې کورنۍ څخه راښیي چې شیخ رضي نومېده او د شیخ حمید وراره ؤ، د شیخ حمید د زوی نوم متاخرو مؤرخینو (نصیر) کښلی دی مګر د ګردیزي زین الاخبار نصر ببلـه (ي) راوړی دی، په پټه خزانه کې هم دغه نوم د کلید کامراني او اخبار اللودي په حواله نصر کښل سوی دی، له دې څخه معلومېږي چې اخبار اللودي هم لکه ګردیزي موثق کتاب ؤ محمد قاسم فرشته لومړی مؤرخ دی چې د شیخ حمید لودي کورنۍ پښتانه بولي او د دوی جګړې له سلطان محمود سره

(1) پټه خزانه قلمي ص ۳۰.

لیکي(۱). وروستني مؤرخین لکه شېرمحمد (۲)او حیات خان (۳) او انګرېز ملیسون (۴) هم د فرشته له قوله سره سم دغه کورنۍ پښتانه ګڼي، پخواني مؤرخین د دوی له قومیته څه نه وایي، مثلاً ګردېزي (۵)او بن اثیر (۶) او ابن خلدون (۷) تو له د سلطان محمود او د دوی جګړې او د دغي کورنۍ د الحاد کیسې ذکر کوي خو داسې نه وایي چې دوی څوک وو پښتانه وو که یه؟ د اوسنۍ زماني محقق لیکوال علامه سید سلېمان ندوي هندي لیکي چې : د دې کورنۍ په پښتنواله کي شک دی، ځکه چې محمد قاسم فرشته دوی بې له کمه سنده پښتانه ګڼلي دي، خو دوی اصلاً عرب او د جلم بن شیبان عربي نژاد حکمدار له نسله دي چې تر (۳۴۰ هـ) وروسته د ملتان لومړي قرمطي پاچا دی (۸)، د پټې خزانې تر انکشاف دمخه یقیناً د دې کورنۍ په افغانیت کي اختلاف وو، ځکه چې فرشته هم خپل سند نه دی ښوولی، او لکه علامه سید سلېمان ندوي چې لیکي د دوی نومونه هم ... عربي دي، مګر دغه تاریخي اشتباه د پټې خزانې له لیدلو څخه هیسته کېږي، ځکه دا کتاب د اخباراللودي په حواله د دغي کورنۍ د دوو تنو نصر او رضي پښتو اشعار رانقل کوي او دا ثابتوي چې دوی پښتانه او ژبه یې هم پښتو وه او اخباراللودي د دې مشهوري کورنۍ تاریخ ؤ چې متاسفانه اوس ورک دی، او که پټه خزانه نه وای پیدا سوې دغه تاریخي حقایق به هم مکتوم پاته وو او د ملتان لودي کورنۍ به عربي کېدله.

(۱) فرشته ص ۱۷ _ ۲۷.
(۲) خورشید جهان ص ۶۷.
(۳) حیات افغاني ص ۴۵.
(۴) تاریخ افغانستان ص ۴۴.
(۵) زین الاخبار ص ۵۵.
(۶) الکامل ج ص ۱۳۲.
(۷) ابن خلدون ج ۴ ص ۳۶۶.
(۸) تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸.

﴿۷﴾

دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکی

دوست محمد د بابړ خان زوی او د پښتو شاعر او مؤرخ دی چې په (۹۱۲ هـ) هرات کي ؤ او په (۹۲۹ هـ) یې غرغښت نامه نظم کړه او د دغه نامور پښتون د ژوندانه احوال او حکایات یې پکښې وکښل، محمد هوتک دغه کتاب لیدلی ؤ او لیکي چې دا یو درسي کتاب ؤ کوچنو به لوست.(۱)

دوست محمد لیکلي دي چې زما پلار بابړ خان (تذکرهٔ غرغښت) نظم کړې وه چې پلار مې مړ کېده زه نه وم، وروسته چې راغلم دغه کتاب ضایع سوی او له منځه تللی ؤ مګر زما یې اکثر مضامین په یاد وو، روایات مې تول ویلي وو هغه روایات و قصص ما بیرته تول نظم کړل او نوم مې (غرغښت نامه) کښېښو. غرغښت نامه د محمد هوتک په لاس کي وه، په پټه خزانه کي یې یو حکایت ځني رانقل کړی دی، او هم یې د زرغون خان نورزي احوال له غرغښت نامې څخه کښلي او د دغه مرحوم شاعر یو مثنوي ساقي نامه یې هم له غرغښت نامې اقتباس کړې ده. (۲) داسې ښکاري چې دوست محمد کاکړ سیاح او ګرزند سړی ؤ، ځکه په (۹۱۲ هـ) چې هرات له تی په کجران کي یې د زرغون خان دېوان له ملا ایوب تیسني څخه موندلی او د دغه شاعر احوال او اشعار یې ځني رانقل کړي وو. (۳)د پټې خزانې له مقتبساتو څخه دا استنباط کولای سو چې غرغښت نامه یو ادبي موثق تاریخ وو چې د غرغښت له احواله ماسوا د نورو شاعرانو او رجالو احوال او اشعار هم پکښې وو، افسوس چې دغه کتاب هم لکه نور ګرانبها د پښتو ادبي او تاریخي آثار له منځه ورک دي او فقط پټه خزانه یې د ځیني مرغلرو سراغ راکوي.

(۱) زرغون خان د غرغښت نامې په قول په (۸۹۱ هـ) په هرات کي وو او په (۹۲۱ هـ) د کندهار په دیراوت کي وفات سو. (پټه خزانه)
(۲) پټه خزانه.
(۳) پټه خزانه.

﴿ ۸ ﴾

شیخ بستان بړیخ د (بستان الاولیاء) لیکونکی

د دې مؤرخ او شاعر احوال محمد هوتک هسې کښلي دي : "شیخ محمد بستان په قوم بړیخ په ښوراوک کې یې کور وو، د ده پلار محمد اکرم د خدای ولي و او د ښوراوکه راغی د هلمند پر غاړه په یوه کوډله کې اوسېد، شیخ بستان په ځواني ولاړ هندوستان ته او هلته به ښار په ښار ګرځېد، هغه وخت چې وطن ته راغی په (۹۹۸ هـ) یې د اولیاء الله په بیان د بستان الاولیاء کتاب وکیښ او زما پلار (داؤد خان) دغه کتاب په ښوراوک کې د حسن خان بړیخ په کور کې لیدلی و، چې په دې کې شیخ بستان د ډیرو پښتنو اولیاوو حالونه او کرامتونه کښلي او ډېر ډېر اشعار یې هم رانقل کړي و له نورو شاعرانو او خپلو شعرو څخه ..."[1] د محمد هوتک له دغه بیانه تاسي په ښه ډول معلومولای سئ چې بستان الاولیاء فقط د روحانیونو تاریخ نه و، بلکې دَ پښتنو د رجالو اشعار او احوال هم له بستان الاولیاء څخه را نقل کوي [2] او دا خبره ښه زبادوي چې دغه کتاب د پښتو ادبي تاریخ هم و.

نعمت الله هروي چې د شیخ بستان معاصر دی، د ده شرح حال په مخزن کې لیکي چې ځیني جملې یې دا دي :

"آن احسن عبادالله شیخ بستان بړیخ در ابتدای جوانی از روه به هندوستان آمد، در قصبهٔ سمانه سکونت اختیار کرد، و خود را در لباس تجارت مخفی میداشت. وباندک دست مایهٔ بیع و شکرا میکرد ... و چشمان شریفش هر گز از اشک خشک نبود ... و اکثر اوقات اشعار پښتو را بصورت حزین دردناک که سنگ را بگریه آرد میخواند ... کمترین محرر این تاریخ در سفر در پاکه کرده بود، در خدمت ایشان رفیق بود شب و روز

(۱) پټه خزانه ص ۲۸.

(۲) پټه خزانه ص ۲۶.

اکثرخوارق بنظر درامد ... چون معاودت نمود به احمد آباد گجرات رسیدند روزی بمن فرمودند که وقت من به آخر رسیده و بیماری اسهال عارض شد به تجهیز و تکفین خواهی پرداخت ... بعد بتاریخ (۱) شهر ربیع الثانی روز جمعه (۱۰۰۲ هـ) بعد از نماز ظهر به محبوب اصلی واصل شد ..." [1]

د نعمت الله دغه بیان چې د ده مشاهدات دي د شیخ بستان عرفاني او ادبي مقام رابښيي، نور احوال او اشعار یې هم خوشبختانه پټې خزانې راساتلي دي.

﴿ ۹ ﴾

علي محمد کندهاری د (حالنامې) لیکوال

دا سړی د ابوبکر کندهاري زوی او غالباً په قوم شینوار او د پیر روښان د کورنۍ مخلص او خادم و، په خپله بایزید روښان (۹۳۱ _ ۹۸۰ ق حدود) خپل حال په پارسي ژبه په حالنامه کې تر (۹۸۰ ق) دمخه کښلی و، خو د (۱۰۵۰ ق) په شاوخوا کې علي محمد چې ځان د روښان د کورنۍ خدمتګار او مرید بولي، حالنامه یې نوې تحریر او بشپړه کړه او د روښان د کورنۍ د نورو رجالو احوال یې ور زیات کې. د هند د علي ګړ په کتابخانه کې د حالنامې یوه خطي نسخه سته چې (۵۲۶) مخه ده او دا کتاب موږ ته د روښاني نهضت ارزښتمن معلومات راکوي.

﴿ ۱۰ ﴾

اخوند درویزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) لیکونکی

مشهور عالم دی چې د زرم هجري کال په شاوخوا کې ژوندی و، د جیون بن جنتي له نسله او پلار یې ګدائی د سعدي زوی نومېدی، دوی په خپله په کندز کې اوسېدل خو درویزه شرقي غرو ته راغی د ملک دولت

(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۲۵۰.

ملي زي خور يې وكړه او د پېښور په شاوخوا كې ميشته سو.[۱] اخوند درويزه او كورنۍ يې په پښتو كې ډېر شهرت لري ده خپل كتاب مخزن الاسلام او په پارسو كتاب (تذكره الابرار والاشرار) كې د خپل عصر احوال وليكه، وروستنى كتاب په (۱۰۲۱ هـ) تمام سوى دى (ارشاد الطالبين) هم په فقه كې د ده دى، اخوند درويزه كه څه هم ملا دى مؤرخ نه دى، خو د ده دوه كتابونه مخزن او تذكره داسې ډېر مضامين لري چې د پښتنو په تاريخ او ادب او د رجالو په احوال او تاريخ كې استفاده ځني كيږي، نو ځكه دى د مؤرخينو په ټولۍ كې هم ګڼلاى سو.

اخوند درويزه (۹۴۰ _ ۱۰۲۸ هـ . ق) په پېښور كې مړ او هم هورې ښخ دى [۲] د ده كورنۍ د پښتنو له مشهورو ادبي او علمي او روحاني كورنيو څخه ده، چې د پښتو د ادب په تاريخ كې د دوى مقام ښكاره دى. مخزن الاسلام لومړى پلا د اخوند درويزه ننګرهاري زوى اخوند كريمداد (۱۰۷۳ هـ . ق مړ) په (۱۰۲۴ هـ . ق) كال راټول كړى دى، د مخزن نوى چاپ پېښور (۱۹۶۹ م) او د تذكره الابرار چاپ (۱۳۰۹ ق)

《 ۱۱ 》

كامران خان سدوزى د (كليد كامراني) مؤلف

دا مشر هم د پټې خزانې په ذريعه د يوه مؤلف او مؤرخ په ډول پېژنو محمد هوتک د شيخ رضي لودي په احوال كې هسې ليكي چې : "كامران بن سدو خان په ښهر صفا كې په (۱۰۳۸ هـ) يو كتاب وكيښ چې كليد كامراني يې نوم ؤ په دې كتاب كامران له كتابه د شيخ احمد بن سعيد اللودي چې په (۶۸۶ هـ) يې كښلى او نوم يې اعلام الوذعي في اخباراللودي دى هسې نقل كا ...[۳]"

[۱] تذكره الابرار والاشرار ص ۳۱ _ ۱۰۵ _ ۱۰۷.
[۲] تذكرهٔ علماى هند ص ۵۹.
[۳] پټه خزانه ص ۳۰.

كامران خان سدوزى د پښتنو له خورا نوموړو خلكو څخه دى او د دوى كورنۍ په كلو كلو پر كندهار حكمراني او پاچهي كړېده، د كامران خان پلار هغه معروف سدو خان دى چې د سدوزو د پاچهانو ټبر ټول د ده اولاد دى، د سدو پلار عمر خان ؤ، د عمر پلار معروف بن بهلول بن كانى بن بامى دى چې دغه خلک په كندهار كې ډېر مشهور وو د سدو پلار عمر د صفويانو په عصر كې د كندهار مرزبان او واكمن ؤ، په خپله سدو خان د (۹۶۵ هـ) په ذيحجه كې زوكړى او (۷۵) كاله ژوندى او د كندهار واكمن ؤ سدو پنځه زامن درلودل : خواجه خضر خان، مودودخان، زعفران خان، كامران خان، بهادر خان [۱] لكه له پټې خزانې څخه چې ښكاره سوه، كامران خان عالم او مؤرخ او ليكوال واكمن ؤ، د سدو خان تر مرګ وروسته د ده مشر زوى خضرخان پر كندهار واكمن سو، او تر ده وروسته يې زوى چې خداداد سلطان نومېدى د اورنګزېب له درباره هم د كندهار په حكمداري پېژندل سوى ؤ، د خضر خان بل زوى شېرخان نومېدى چې لوى احمدشاه بابا رحمه الله د ده له پښته دى.

كامران خان د شاه جهان مغولي پاچا معاصر ؤ (۱۰۳۷ _ ۱۰۷۶ هـ) او د هغه پاچا سره يې دوستانه روابط درلودل، په (۱۰۴۷ هـ) دى د شاه جهان له خوا رسماً د كندهار په حكمداري پېژندل سوى ؤ او په (۱۰۵۰ هـ) د ربيع الاول په درېيمه كامران خان او د ده ورور مودود (مغدود) خان ډهلي ته تللى ؤ.[۲]

د كامران خان د مرګ تاريخ نه دى راته معلوم، خو د ده ورور مودود خان د (۱۰۵۳ هـ) په شوال له هغه مير يحيى سره جنګ وكړ چې د شاه جهان له خوا د كابل حاكم ؤ او په دغه جنګ كې ومړ.[۳] د كامران خان كليد كامراني كتاب ما نه دى ليدلى او نه يې په كمه كتبخانه كې درک لرم. خو د محمد هوتک دغه كتاب په لاس كې ؤ او لكه دمخه چې هم وويل سوه د

[۱] حيات افغاني ص ۱۱۸، خورشيد جهان ص ۱۸۱، تذكره الملوک.
[۲] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۲ _ ۳۶ _ ۱۱۵.
[۳] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۴۸.

ملتان د لودي کورنۍ تاریخ او هم د دوی پښتو اشعار یې له دغه کتابه رانقل کړي دي، چې د پښتو ژبې خورا پخواني ادبي آثار ګڼل کیږي. داسې ښکاري چې کلید کامراني هم د پښتنو سیاسي او د پښتو ژبې ادبي تاریخ ؤ او کامران خان په تاریخ پوه او عالم پښتون حکمدار ؤ چې په خپل کتاب کې یې له اخبارالّلودي څخه هم مطالب نقل کړي وه.

﴿ ۱۲ ﴾

الله یار د (تحفهٔ صالح) لیکوال

تحفهٔ صالح هم د محمد هوتک له ماخذو څخه ده او دغه کتاب ملا الله یار الکوزي د خپل استاد او مرشد شیخ محمد صالح الکوزي په نامه کښلی او په هغه کې یې د خپل او نورو پښتنو مشاهیرو احوال او اشعار راوړي وو. شیخ محمد صالح د خپل عصر عالم او زاهد سړی ؤ چې د کندهار په جلدک کې یې عمر په تدریس او ارشاد تېراوه او دوی د شاه بېګ خان د کندهار د صوبدار معاصرین دي.[1] د تاریخ له مطالعې دا راته ښکاريږي چې شاه بېګ خان کابلی په (۱۰۰۳ ه) د جلال الدین اکبر له خوا د کندهار حکمران او تر (۱۰۱۴ ه) پورې هم هورې و[2] نو د الله یار د ژوندانه اوقات هم د (۱۰۰۰ ه) حدود تخمین کولای سو. محمد هوتک په خپل کتاب کې له تحفهٔ صالح څخه یو د شیخ محمد صالح احوال او اشعار اقتباس کړي او بل ځای د علي سرور لودي احوال او اشعار هم ځني را اخلي[3] له دغه اقتباسه ښکاري چې تحفهٔ صالح د پښتنو د رجالو او ادیبانو پر احوال او اشعارو مشتمل ؤ او الله یار د پښتو ژبې یو مؤرخ او تذکره لیکونکی مؤلف دی.

(۱) پټه خزانه ص ۴۸.
(۲) اکبر نامه، تزک جهانګیري، اقبال نامه، منتخب اللباب.
(۳) پټه خزانه ص ۴۸ ـ ۵۰.

﴿ ۱۳ ﴾

محمد رسول هوتک د (بیاض) لیکونکی

دا سړی د پټې خزانې په تصریح د کندهار د کلات هوتک ؤ چې د ده یو بیاض د محمد هوتک څخه وو او په پټه خزانه کې یې هم درې ځایه څیني مهم مطالب له دغه بیاضه رانقل کړي دي او د محمد رسول لیکونه د پټې خزانې له مهمو ماخذو څخه دي د سلطان بهلول او خلیل خان نیازي اشعار محمد هوتک له دغه بیاضه را اخیستي او هم یې د رحمان بابا ؒ سوانح او مهم حالونه او هم یې د خوشحال خان ؒ اشعار او احوال له محمد رسول څخه اقتباس کړي دي.

د پټې خزانې له مقتبساتو ښکاريږي چې محمدرسول یو ډېر مدقق لیکوال ؤ او په خپل بیاض کې یې ډېر مهم حوادث او احوال او اشعار لیکلي وو، ځکه چې د رحمان بابا ؒ سوانح په دغه ډول هیچا ته نه وه معلوم، خو د پټې خزانې په ذریعه د محمد رسول له بیاضه ډېر غنیمت مواد لاس ته راغلل.

﴿ ۱۴ ﴾

نعمت الله هروی د (مخزن افغاني) لیکوال

نعمت الله د خواجه حبیب الله زوی او د هرات له پښتنو څخه ؤ، چې د پټې خزانې په قول اصلاً نورزی دی. دا سړی د (۱۰۰۰ ه) په حدودو کې ژوندی ؤ او د جهانګیر د مشهور وزیر خان جهان لودي له نوکرانو څخه ؤ په (۱۰۱۸ ه) چې خان جهان لودي دکن ته مقرر سو، نعمت الله هم ورسره ؤ، او هیبت خان کاکړ هم د ده ملګری او د خان جهان له سرو څخه ؤ. نعمت الله د پښتنو احوال او تاریخ د خان جهان په امر او د هیبت خان کاکړ په ملګري د ذیحجې په شلمه (۱۰۲۰ ه) شروع کړ او خپل کتاب یې (تاریخ جهاني یا

مخزن الافغاني) وبأله.[1] مخزن افغاني په پارسو ليکل سوی او د پښتنو د تاريخ خورا مهم کتاب دی او د پښتنو احوال او علمي او روحاني رجال ډېر بيانوي، د کتاب قلمي نسخې سته او پروفيسور ډورن Dorn په (۱۸۳۶ ع) د دغه کتاب انګليسي ترجمه له لندنه خپره کړه.

لکه د شيخ بستان بړيڅ په حال کي چي مو ولوستل نعمت الله د هغه مؤرخ معاصر دی او لکه چي پخپله يې کښلي دي کم وخت يې په درياب کي سفر کړی او په (۱۰۰۲ هـ) کال د ګجرات په احمد آباد کي و.

خلاصه : نعمت الله د پښتنو يو خورا لوی مؤرخ دی او د مخزن افغاني په ليکنه کي ډېر تاريخي کتب کتلي دي چي دلته به زه هر يو بېل بېل دروښيم. دا کتاب په (۱۹۶۰ م) کال دوه ټوکه په ډهاکه کي چاپ سو.

﴿ ۱۵ ﴾

هيبت خان کاکړ د (مخزن افغاني) ليکمرستونکی

هيبت خان د سليم خان زوی له پښتنو فضلاوو څخه دی، چي د نعمت الله سره يو ځای د جهان خان لودي په دربار کي و او ده د مخزن افغاني په ليکلو کي هم مرسته هم تشويق کړی دی. نعمت الله د مخزن په مقدمه کي دی (محبت اطوار او فضيلت شعار) بولي او وايي چي مخزن مي د ده په سعي او کوښښ ليکلی دی.

د مخزن افغاني د يوې قلمي نسخي په پای کي د هيبت خان يوه پارسو قصيده د خان جهان لودي په مدح کي درج ده او داسي ښکاري چي دی عالم او اديب سړی و؛ په دغه نسخه کي ده د خپل خاندان احوال هم مفصل کښلي دي او دا زباداوي چي دی له پښتنو اميرزاده ګانو څخه و او پلرونه يې په هند کي د لويو مرتبو خاوندان وو.

دی ليکي چي زما پنځم نيکه ملک فيروز د سلطان بهلول لودي په عصر کي له پښتونخوا څخه راغی او د سلطان محمود شرقي په جګړو کي

(۱) د قلمي مخزن افغاني مقدمه د پښتو ټولني د کتب خاني.

يې مېړانه ښکاره کړه او په هند کي يې ډېر جاګير وموند. وروسته ملک ملهی د سوريانو په وخت د پنځوسو زرو منصب درلود او د کور د ولايت حکمران و؛ او ملک لقمان هم د سلطان سکندر لودي په اوقاتو کي لوړ مناصب درلودل. او دغه پښتانه په سامانه کي ميشته وو. د لقمان زوی ملک بستان او د بستان زوی ملک ښادي خان و، چي د هيبت خان نيکه او د سليم خان پلار دی.[1] دغه کورنۍ له ابتداء څخه تر آخره د پښتنو په پاچهۍ کي معتبره او مقتدره وه او دغه رجال ټول په جنګ او اداره کي مشهور دي.

﴿ ۱۶ ﴾

شيخ عباس سرواني د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال

تاريخ شېرشاهي د شېرشاه سوري او د ده د کورنۍ په احوال کي شيخ عباس خان سرواني ليکلی دی، سرواني د پښتنو يو قوم دی. دا پښتون مؤرخ د سوري پاچهانو د کورنۍ احوال له ابتداء څخه د اسلامشاه تر مرګه مفصلاً ليکي. تاريخ شېرشاهي د نعمت الله په ماخذو کي هم دی چي د مخزن افغاني په مقدمه کي يې يادوي.

د دې کتاب قلمي نسخه له ما څخه سته خو د ابراهيم بټني تکملې هم لري، د تاريخ شېرشاهي متن دوې برخې دی : لومړۍ برخه په خپله شېرشاه او دوهمه برخه د ده د زوی اسلامشاه مفصل احوال دي. ژبه يې پارسو ده او موثق تاريخ دی چي عباس سرواني غالباً خپل مشاهدات کښلي او د دغو دوو تنو پښتنو پاچهانو حال او د سلطنت حوادث يې مفصل ليکلي دي.[2] شيخ عباس فاضل او عالم او سترګه ور مؤرخ ښکاري او د ده کتاب هم د سوري کورنۍ د تاريخ لپاره ډېر غنيمت دی، موجوده نسخه په کندهار کي د نورو کتابو سره يو ځای په (۱۱۱۳ هـ) ليکلې سوې ده. د مؤلف احوال

(۱) د مخزن افغاني قلمي خاتمه ص ۳۷۷.

(۲) د تاريخ شېرشاه قلمي نسخه.

يې اوس نه دی را معلوم او د کتاب د نورو نسخو درک هم نه لرم. شیخ اما الدین په تاریخ افغاني کي لیکي چي دغه کتاب هم زما ماخذ دی[۱] د شیرشاهي تاریخ فارسي متن وروسته په هند کي چاپ سوی ؤ او یوه پښتو ترجمه یې په (۱۳۵۴ ش) کال په کابل کي چاپ سوه له دې ترجمې څخه ښکاري چي عباس د شیخ علي سرواني زوی ؤ، او د ده نیکه بایزید د شیرشاه په وخت کي د ده حضور ته له روهه هند ته راغلی ؤ او دغه کتاب د اکبر پادشاه په امر عباس لیکلی دی.

﴿۱۷﴾

مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکوال

محمود د ابراهیم کالواني زوی یو مؤرخ دی چي د (۹۰۰ هـ) په شاوخوا کي ژوندی ؤ. ده د سلطان ابراهیم لودي په نامه (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکلی او د هغه پښتون پاچا او د لودي کورنۍ احوال یې پکښي راوړي دي. دا کتاب هم د نعمت الله په ماخذو کي دی او د مخزن افغاني په لیکنه کي استفاده څني کوي.[۲] او شیخ امام الدین هم په تاریخ افغاني کي دغه کتاب خپل ماخذ بولي، د خواجه نظام الدین احمد د طبقات اکبري په ماخذو کي هم شامل دی.

﴿۱۸﴾

احمد خان د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا تاریخ هم د مخزن له ماخذو څخه دی، او د نعمت الله په لاس کي ؤ او داسي یې ستایي: "و معدن اخبار احمدی که فصاحت شعاز و بلاغت دثار احمد خان بن بهیگخان کنبوله در سنهٔ یکهزار و بیست تصنیف نمود و

(۱) د تاریخ افغاني قلمي مقدمه.

(۲) د مخزن مقدمه په یوه قلمي نسخه کي.

مجمع التواریخ نام نهاده و الحق که تواریخ باین خوبی بنظر در نیامده است ...[۱] نعمت الله وایي چي: دغه تاریخ د پښتنو احوال لري او ما اقتباس څني کړی دی اما اوس د دغه کتاب کمه قلمي نسخه نه ده معلومه، خو د نعمت الله له قوله یې پېژنو او داسي معلومېږي چي "معدن اخبار احمدی" هم نومېد.

﴿۱۹﴾

ملا مست زمند د (سلوک الغزاة) لیکوال

ملا مست زمند د (۱۰۴۰ هـ) په حدودو کي په یوسفزو کي اوسېد، او روحاني او عالم سړی ؤ، دی د اخوند چالاک نومي روحاني پیر ؤ او په خپل عصر کي ډېر روحاني نفوذ ومونډ اخوند چالاک د اباسین په لتو کي د مغولو پر خلاف ډېر ملي حرکات وکړل او ملامست هم په دغو جګړو کي لاس درلود.[۲]

ملا مست د پښتو ژبي لیکوال دی او یو کتاب یې د (سلوک الغزاة) په نامه کښلی دی چي قلمي منحصر بفرد نسخه یې په پښتو ټولنه کي سته په دې کتاب کي ده د خپل عصر تاریخي احوال لیکلي او مشاهیر او د پښتو مشران یې ښوولي دي د ډېرو جګړو بیان یې کړی او د خپل عصر هغه احوال یې کښلي دي چي په نورو تاریخو کي نه سو موندلای.

ملا مست عالم، ادیب سړی دی په فقه، تفسیر، عقاید، اخلاق کي ښه معلومات لري او د پښتو ژبي له پخو لیکوالو څخه ګڼل کیږي، که څه هم د ده کتاب یوازي تاریخ نه دی خو بیا هم ډېر تاریخي حوادث څني څرګندیږي او دی د مؤرخینو له ډلي څخه نه سو ایستلای. د مست زمند قبر تر اوسه د ننګرهار د شینوارو په غرو کي مشهور دی او خلک یې پېژني. د ملا مست په کتاب کي د سلطان محمود ګدون پښتنانه قاید په خصوص کي

(۱) احمد خان بن بیل خان کنبو.

(۲) د سلوک الغزاة قلمي نسخه. دغه نسخه اوس په ملي ارشیف کي خوندي ده.

هم ښه معلومات لاس ته راځي او د اخوند چالاک جهادونه بیانوي. له (سلوک الغزاه) څخه د اوسني عصر پر ذوق او تاریخي تدقیق برابر لاندني پېښني اخیستلای سو :

۱. د هغه عصر د پښتنو ځیني مشران او خوانین راښیي.
۲. د هغه عصر د پښتنو اوضاع په مشرقي خوا او پېښور کي ښکاره کوي.
۳. ابنیه او اماکن او د کلیو او مشهورو ځایو نومونه راښکاره کوي.
۴. هغه حوادث او وقایع چي د مست په عصر کي تېر سوي دي لږ لږ او څه څه بیانوي.
۵. د هغه عصر عمومي د پښتنو روح او اخلاق او عواطف ځني ښکاره کیږي.

په اصل کي کتاب تر دیني احساس لاندي لیکل سوی دی، اکثري برخي يې هم دیني او اخلاقي او وعظي دي خو ځای ځای د قوم د تخضیض لپاره تبلیغ کړی نو د غازیانو نومونه اخلي، وقایع هم لیکي، مشران او قایدین هم یادوي، د ځایو نومونه هم څرګندوي، د عصر عمومي اخلاقي رجحان هم ځني ښکاریږي. موجوده نسخه ډېره ناقصه او بې پایه او له منځه هم پرې پرې او ډېره پرېشانه ده، ډېر مطالب مبهم او ناڅرګنده پکښي پاتېږي او داسي ښکاري چي بله نسخه دې هم نه وي، د دې ټولو نواقصو سره هم ډېره غنیمت او قیمتي ده او بې له تاریخي بها ادبي پلو هم لري چي پر هغه بحث کول دلته نه ښايي.

﴿ ۲۰ ﴾

شیخ رزق الله مشتاقي دهلوي د (واقعات مشتاقي) لیکوال

دا مؤرخ غالباً د ډهلي اوسېدونکی او د وفات کال يې (۹۸۹ هـ ۱۵۸۱م) دی نعمت الله هروي په مخزن کي دغه کتاب خپل ماخذ ګڼي او په مقدمه کي داسي وايي چي : مشتاقي د هند د پښتنو پاچهانو احوال په خپل

تاریخ کي کښیلي دي[1] مګر نعمت الله د دې کتاب نوم نه ښيي. تر نعمت الله هروي وروسته شیخ امام الدین متی زی هم د خپل کتاب تاریخ افغاني په مقدمه کي د مشتاقي تاریخ خپل ماخذ ګڼي، مګر د کتاب د نامه تصریح نه کوي[2]. خو دوني ښکاریږي چي دغه مؤرخ وروستنیو پښتنو تاریخ لیکونکو ته معلوم نه وو، خواجه نظام الدین احمد بخشي د محمد مقیم الهروي زوی چي خپل کتاب "طبقات اکبري" يې په (۱۰۰۱ هـ) کښلی دی په خپلو ماخذو کي "واقعات مشتاقي" هم یادوي[3] او له دغه تاریخه د مشتاقي د کتاب نوم پیدا کولای سو، د مؤرخینو له احوالو او اقوالو څخه داسي ښکاریږي چي مولانا مشتاقي ښه مؤرخ وو، ځکه ثقه مؤرخینو د ده کتاب په خپلو ماخذو کي راوړی او ګڼلی دی، مخصوصاً نظام الدین احمد هروي چي د اکبر پاچا د دربار سړی او هم غټ لیکوال او مؤرخ دی. د واقعات مشتاقي یوه خطي نسخه په برټش موزیم کي سته نمبر ۱۹۲۹.

﴿ ۲۱ ﴾

ابراهیم بېټني د (تاریخ شېرشاهي) بشپړوونکی

دمخه وویل سوه چي تاریخ شېرشاهي شیخ عباس سرواني کښلی دی. تر (۱۰۲۰ هـ) وروسته چي نعمت الله خپل مخزن وکیښ ابراهیم چي په خټه بېټنی ؤ راولاړ سو او مخزن افغاني او تاریخ نظامي (هغه طبقات اکبري چي نظام الدین احمد هروی کښلی و) او نور کتب يې وکتل او غالباً يې ځیني حوادث په خپله هم ولیدل نو يې د شیخ عباس سرواني تاریخ شېرشاهي تکمیل کړ. لکه دمخه چي مي وویل : زما څخه د تاریخ شېرشاهي یوه قلمي نسخه سته، چي په (۱۱۱۳ هـ) په کندهار کي کښل سوې ده، دا نسخه د ابراهیم بېټني تکملې هم لري او دی په خپله د کتاب په پای کي هسي کاږي:

---

(۱) د مخزن افغاني مقدمه.
(۲) د تاریخ افغاني مقدمه.
(۳) طبقات اکبري ج ۱۰ ـ ص ۴.

"مصنف اصل این تاریخ شیرشاهی عباس خان سروانی است. چون بعضی مقدمه چنانچه احوال بازیها درو وقایع کرړنیان و مذاکرهٔ نوحانیان و بعضی معرکه ها داخل در این تاریخ نبوده بنا بران نواقص می نمود. دراینولا احقر العباد ابراهیم بیتهنی انرا از تاریخ نظامی که او نیز احوال شیرشاهی و اسلام شاه نوشته است و بعضی مقدمه از کتاب مخزن افغانی که آن نیز از تصنیف نعمت الله سامانی است انتخاب نموده داخل این تاریخ کرده باتمام رسانید ... "[1].

په دې ډول ابراهیم پر تاریخ شیرشاهي تکمله او اضافات لیکلي دي او هغه کتاب یې بشپړ کړی دی. داسي ښکاري چي د شېرشاه او اسلام شاه احوال په خپله عباس کښلي وو او ابراهیم پر هغه تاریخ دا لاندیني وقایع اضافه کړه:

۱. د عدلي او بازبهادر د پاچهی احوال او د کرړانیانو او نوحانیو د تسلط وقایع.

۲. په مالوه کي د بازبهادر سلطنت چي دا پاچا هم د سور له قبیلي څخه دی او ابراهیم یې شرح حال مفصل کښلی دی د کرړانیو احوال په دې فصل کي د تاج خان او عماد خان او نورو پښتنو امراوو احوال د جهانګیر تر عصره راغلي دي. د ابراهیم دغه تکملې د پښتنو د ګمنانو پاچهانو په احوال کي زموږ سره ډېر کومک کوي او ډېر هغه رجال رابښیي چي په هغو کي وختو کي یې سلطنت کړی دي.

څکه چي ابراهیم د خپل تاریخ په پای کي جهانګیر ستایي او وایي چي په دغه عصر کي دی په هند کي ژوندی او اوسېدونکی و نو موږ دا ویلای سو چي ابراهیم د جهانګیر معاصر دی او د ده د ژوندانه دوره هم تر (۱۰۰۰ هـ) وروسته شروع کېږي. د ابراهیم له لیکه ښکاري چي دی ښه لیکوال او پلټونکی مؤرخ دی، د تاریخ کتب یې ډېر کتلي او استفاده یې څني کړې ده.

---

(۱) د تاریخ شېرشاهي د قلمي تکملې خاتمه.

﴿۲۲﴾

غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال

په دې نامه سلیم د بنګال د پاچهانو یو تاریخ کښلی دی چي په هغه کي د ډېرو پښتنو پاچهانو ذکر او احوال هم راغلي دي. دغه مؤرخ هم لکه ابراهیم غوندي د پښتنو د ځینو نوموړکو رجالو او پاچهانو نمونه او احوال رابښکاره کوي چي دوی په بنګال کي حکمراني کړې او د هند په تاریخ کي د نامه خاوندان او مشهور دي. غلام حسین د هند د زید پور و او سلیم د ده تخلص دی، کتاب یې په پارسي د مستر جارج باډلي په نامه په (۱۲۰۰ هـ) کښلی دی. یوه مقدمه او څلور روضې لري د بنګال جغرافیا او د ښارو بیان مفصل د کتاب په سر کي لیکي، کتاب یې له هره پلوه مفید او د پښتنو پاچهانو او نوموړکو حکمدارانو د احوال لپاره ډېر غنیمت دی، او ځني داسي مباحث لري چي هغه په نورو تاریخو کي لږ موندل کېږي.

دا کتاب په (۱۸۹۰ ع) د بنګال د ایشیایي جرګې له خوا د (عبدالحق عابد) په تصحیح چاپ سوی هم دی، مګر له دې جهته دلته ذکر سو چي زموږ د هیواد خلکو ته دغه معلوم نه و او نه په موږ کي شهرت لري.

﴿۲۳﴾

شېخ ملي د (دفتر) لیکوال

دا سړی د پښتنو یو معروف قاید او لیکوال او مؤرخ دی چي شهرت یې په شېخ ملي سره کړی و. د مؤرخینو په قول د ده د پلار پیرکی وه، اخوند درویزه او افضل خان ختک او نور مؤرخین او هم د خلکو عنعنه دا وایي چي د شېخ ملي نیکونه د کندهار په ارغسان کي اوسېدل او له هغه ځایه دوی د ننګرهار او پېښور لتو ته راغلي دي[1]. هغه پښتانه تر اوسه هم وایي: چي

---

(۱) تاریخ مرصع، تذکره الابرار، حیات.

موږ له غوري مرغي څخه راغلي يو "مرغه" خو هم لوی ځای ؤ چي اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په کندني اره لري گويا "مرغه" د کوږک دغره شاوخوا ته رويه رسيده.

دغه لښنه مؤرخين د ميرزا الغ بيگ په عصر کي گڼي (۸۱۲ _ ۸۵۳ ه) مگر داسي ښکاري چي له قديمه د پښتنو دغه تگ راتگ شروع ؤ، او ښايي چي دغه هم وروستنی لښنه او يون وي. خکه محمد هوتک کښلي دي چي : د کند او زمند اولادو دمخه په لښنه پيل کړی ؤ[۱] زما مقصد دلته دا نه دی چي د شيخ ملي شرح مفصل وليکم خو دلته د يو مؤرخ په حيث د ده پېژندنه مقصد ده چي شيخ ملي د پښتنو احوال او د خپل عصر وقايع او د دوی د راتگ حوادث او د مځکو وېش په يوه کتاپ کي وکښل چي د دغه کتاب نوم (د شيخ ملي دفتر) ؤ، خوشحال خان دا کتاب داسي راښيي :

په سوات کي دي دوه څيزه که جلي دي که خفي
مخزن د درويزه دی يا دفتر د شيخ ملي

معلومه ده چي د خوشحال خان تر عصره هم دغه کتاب په سوات کي شهرت درلود او د مخزن سره يې په شهرت کي سيالي کوله خو پټ (خفي) ؤ.

د ناروې مشهور مستشرق مارگن ستېرن وايي چي : راورتي (مشهور انگليسي مستشرق) کښلي دي چي شيخ ملي خپل دفتر په (۱۴۱۷ ع _ ۸۲۰ ه) وکيښ او دا کتاب ما موندلی دی د پښتو ژبي يو خورا قديم ليک دی[۲] راورتي په پښتو کي يو مدقق سړی دی، دغه نقل هم له ده څخه بالواسطه رارسېدلی دی. محمد عبدالسلام هم د شيخ ملي د دفتر په خصوص کي شرحه ليکي او داسي ښکاري چي ده هم له راورتي څخه استفاده کړېده.[۳]

په هر صورت د شيخ ملي د دفتر نسخه اوس ماته معلومه نه ده چي سته که نسته؟ خو دوني ويلای سو چي تقريباً سل کاله دمخه دغه نسخه له

(۱) پټه خزانه ص ۲۱ قلمي.
(۲) د هند د زړو آثارو مجله ۱۹۳۹ ع.
(۳) نسب افاغنه ص ۱۱۳.

راورتي څخه وه او په پښتو ژبه يو د پښتنو تاريخ ؤ، چي د يوسفزو د هجرت حال يې پکښي کښلی‌او د دوی د مځکو وېشونه يې هم پکښي کړي وه، اخوند درويزه وايي چي تر دغه وخته د شيخ ملي وېش معتبر دی او تر اوسه څوک څه نه سي پکښي کولای[۱] او يوسفزي تر اوسه هم ارثي جايداد ته د (شيخ دفتر) وايي.

خلاصه :

شيخ ملي د پښتو يو ليکوال مشر او يو تاريخي سړی ؤ چي مدفن يې په اشنغر کي دی، او د مرگ تاريخ يې تر اوسه ماته نه دی معلوم خو د ژوندانه وخت يې د (۸۰۰ ه) شاوخوا دی. (وگورئ : زما تاريخ ادبيات پښتو دوهم ټوک دکابل چاپ.)

﴿ ۲۴ ﴾

گجو خان رانيزی د پښتو د تاريخ ليکوال

مارگن ستېرن مستشرق ليکي چي راورتي د پښتو ډکشنري په مقدمه کي کښلي دي چي له ده څخه د خان گجو راني زي يو پښتو تاريخ سته چي په هغه کي د پښتنو تاريخي حوادث او وقايع ليکلي دي.

د دې تاريخي کتاب د ليکني وخت راورتي (۱۴۹۴ م _ ۹۰۰ هـ) ښوولی دی[۲] خو داسي ښکاري چي خان گجو خان د شيخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر ؤ تر اوسه د دې کتاب په خصوص کي نور څه معلومات له ما څخه نسته خو دوني ويلای سو چي په سوات او اطرافو کي له يوسفزو څخه يو قوم تر اوسه رانيزي پراته دي. د حيات خان په قول تر اوسه له دغو يوسفزو څخه درې کورنۍ مشهوري دي چي يوه يې له دغو درو څخه ازي خېل دي چي ازي د علي زوی او علي بن رانی بن اکو بن يوسف دی. د ازي خيلو دغه مشهوره کورنۍ (کاجوکور) بولي چي پخوا د دوی

(۱) تذکره الابرار.
(۲) د هند د زړو آثارو مجله ص ۵۶۶ ج ۱۱.

نفوذ او اقتدار خورا ارت ؤ مگر اوس په پاسني سوات کي شپږ زره کوره په دوی اړه لري چي د (۱۲۸۰ هـ) په شاوخوا کي د دغي کورنۍ مشر صحبت خان نومېدی، بل ځای حيات خان وايي چي خان کجو د شېرشاه معاصر ؤ[۱] چي دغه خبره هم صحيح ښکارېږي نو دغه مشهور کاجو يا کجو خان د پښتنو يو خورا نوميالی مشر ؤ چي لکه شيخ ملي د علم څښتن هم ؤ او د ده يو تاريخي کتاب راورټي ليدلی او موندلی ؤ چي اوس متاسفانه ورک دی او ښايي چي د برطانيا په موزيمو کي پيدا سي ځکه چي د راورټي ټول کړي کتابونه تر ده وروسته نه دي ضايع سوي او اکثر د لندن په موزه خانو کي خوندي دي.

﴿ ۲۵ ﴾

خوشحال خان خټک د (بياض) ليکوال

مرحوم خوشحال خان د پښتنو هغه نوموړی او علامه سردار او مشر شاعر دی چي ښايي داسي پښتون به نه وي چي دی نه پېژني. دا مرحوم د پښتو پلار او د پښتنو يگانه ملي اديب او هم نوموړی ليکوال دی، مگر دا مشهور او معروف مشر تر اوسه د مؤرخ په ډول لږ پېژندل سوی دی.

خوشحال خان د پښتنو مؤرخ هم گڼل کيږي، ده خپل تاريخي مطالب او د پښتنو د تاريخ مهم وقايع په خپل يوه کتاب کي کښلي وو، افضل خان خټک په تاريخ مرصع کي ډېر مقاصد له دغه کتابه رانقل کوي او وايي چي خان عليين مکان په خپل (بياض) کي هسي کښلي دي.[۲]

راورټي مستشرق هم هسي ليکي چي خوشحال (تاريخ افغان) ليکلی دی چي اوس ډېر نایاب دی[۳] نه پوهېږم چي راورټي هم هغه بياض چي افضل خان يې راښيي يادوي که يې مقصد يو بل مستقل کتاب دی. په هر

(۱) حيات افغاني ص ۱۷۴ ـ ۱۹۰.

(۲) تاريخ مرصع.

(۳) د پښتو گرامر مقدمه.

صورت خوشحال خان د پښتنو مؤرخ دی تاريخ افغان يا بياض د ده تاريخي کتاب ؤ.

﴿ ۲۶ ﴾

حافظ رحمت خان د (خلاصة الانساب) ليکوال

نواب حافظ رحمت خان د شاه عالم خان زوی د محمود خان لمسی د شهاب الدين کوټا بابا کړوسی دی چي اصلاً د کندهار د ښوراوک بړېڅان دي، شيخ شهاب الدين روحاني سړی ؤ او د پېښور د يوسفزو مرشد ؤ چي تر اوسه يې مزار د سرحدي صوبې په هزاره کي دی. تر ده وروسته يې کورنۍ مشهوره سوه او په بدايون او بريلي کې د پښتنو مشرتوب کاوه او د عليحضرت احمد شاه بابا رحمه الله په عصر کي د دې کورنۍ مشهور مشر حافظ رحمت خان ؤ، دی عالم فاضل ليکوال او شاعر سړی ؤ او په روهيل کهنډ کې حکمراني درلوده. حافظ رحمت خان د مشهور نواب علي محمد خان افغان ملگری ؤ او دواړه علمي او ادبي خلک وه چي علم يې ښه روزلی، مگر علي محمد په دغه وخت په (۱۱۶۲ هـ) وفات او هغه وخت چي اعليحضرت احمدشاه بابا رحمه الله هند ته ولاړ نو حافظ رحمت خان هر وار له ده سره ښه ښه کومکونه وکړه او د احمدشاه بابا رحمه الله رشتين ملگری او مرستی ؤ، د پاني پت په جگړه کي هم دې نوموړي پښتون د خپل ملگري احمدشاه بابا رحمه الله سره ټينگه ملگري وکړه او په (۱۱۸۸ ه) کال په يوه جنگ کي شهيد او په بريلي کي ښخ سو.[۱]

حافظ رحمت خان عالم، اديب، ليکوال، متدين او شاعر او مؤرخ سړی ؤ ده يوه مفصله کتب خانه هم درلوده چي دکتور اسپرينگر مشهور مستشرق د هغو کتابو فهرست په (۱۸۵۴ ع) يو جلد نشر کړ او دی وايي چي دا کتابونه څلوېښت صندوقه او اکثر هم پښتو وه لويه برخه يې په

(۱) د حيات حافظ رحمت خان په نامه يو مفصل کتاب سيد الطاف علي بی ای ليکلی او په هند کي په ۱۹۳۳ ع چاپ سوی دی. دا کتاب ډېر مفصل او مستند دی دغه مطالب څني اقتباس سول.

(۱۸۵۷ ع) د لکهنو په فساد کي برباد سوه.[۱] حافظ رحمت خان د پښتو او پارسو د شعر دېوان هم درلود، ډار مستېټر وايي چي ددغه دېوان وجود ماته د هند پښتنو په ټينګه وواېه او جان استريچي ليکي چي ماته له هنده څني پارسو غزلي راورسېدې چي هغه د حافظ رحمت خان وي، علاوه پر دغه ډار مستېټر وايي چي ماته په رامپور کي يوه پښتانه د پښتو اشعارو يوه مجموعه راکړه چي د حافظ رحمت خان او نورو پښتنو سردارانو اشعار پکښې وه او دغه مجموعه اوس د برټش موزيم په شرقي آثارو کي ساتلې ده، يو د حافظ رحمت خان شعر په دغه مجموعه کي د حاکمو طبقو غندنه وه[۲] حافظ رحمت خان د پښتنو په تاريخ کي يو کتاب کښلی دی چي خلاصه الانساب نوميږي او د لندن په برټش موزيم او په هند کي نسخې سته.[۳] د دغه کتاب يوه نسخه په پښتو ټولنه کي هم سته او تر لمبر (۱۲۳۴) لاندي خوندي ده.

مؤلف د دې کتاب په ليکنه کي د اخوند درويزه تذکره الابرار او مخزن افغاني خانجهاني، او تاريخ شېرشاهي او نورو کتابو ته حواله کوي. د اعليحضرت احمد شاه بابا رحمه الله درې سفره هند ته يادوي او په ښه نامه يې ستايي. کله کله د خوشحال خان په بيتو هم استناد کوي. کتاب له لومړي مخه تر (۷) حمد و نعت دی، وروسته د خپل نيکه شيخ کوټا بابا تګ هند ته بيانوي او د سړبنو برېخو انساب ښيي له (۳۴) مخه دوهم فصل او د ببتني د اولاد بيان شروع کيږي په (۳۶) مخ کي درېيم فصل او د غرغښت بيان دی نور کتاب تر (۵۶) مخه اخلاقي مضامين او د تسنن په ملتيا خبري اتري دي. دی وايي: چي دغه کتاب ما له دې جهته وليکی، چي د هند پښتانه خپل اصليت هېر نه کړي او د خپلو اجدادو په حال خبر وي.[۴] د کتاب ژبه پارسو ده په عربي جملو او خبرو هم ډېر مشحون دی. راورټي مستشرق د پښتو ګرامر په مقدمه کي دغه کتاب نواب الله يار خان ته منسوبوي چي د حافظ الملک زوی دی مګر دا خبره د دې مستشرق غلطي ده او نه ښايي چي مور په خطاوزو. د خلاصخ الانساب تاليف د ختم تاريخ رجب ۱۱۸۴ ق کال دی چي د حافظ رحمت خان تر شهادت ۱۱۸۸ ق څلور کاله دمخه تاليف سوی دی چي په (۱۹۷۳ م) کال

---

(۱) د روهيلو جنګ د جان استريچي.
(۲) د جان استريچي د روهيلو جنګ.
(۳) حيات حافظ ص ۲۹۸.
(۴) له قلمي خلاصه الانساب لنډونه.

پښتو اکاډيمی د ښاغلي روښن خان يوسفزي په همت په (۱۶۳) مخه کي د پښتو ترجمې سره چاپ کی.

﴿۲۷﴾

نواب مستجاب خان بړيځ د (ګلستان رحمت) ليکوال

د پښتنو برېخو پاچهانو علمي او نوموړي کورنی. څخه د حافظ رحمت خان زوی دی چي د خپل پلار د شهادت پر وخت د (۱۳) کالو ؤ په دوشنبې (۲) د شوال (۱۲۴۸ هـ) په بريلي کي وفات او په هغه باغ کي ښخ دی چي دده په نامه يادېږي.

مستجاب خان د خپل پلار په ډول ډېر عالم او متقي مشر ؤ په عربي، پارسو او پښتو کي ماهر ليکوال او هم د خپل عصر ښه مؤرخ دی. د ده له تاريخي آثارو څخه (ګلستان رحمت) دی چي د خپل پلار د ژوندانه احوال او د هند د پښتنو معاصر تاريخ دی. دا کتاب په پارسي ژبه په خورا صحت او روانه ژبه او ښه انشاء کښل سوی او مؤلف خپل مشاهدات او ډېر تارخي وقايع په خورا دقت او تحقيق پکښې ليکلي دي، او قلمي نسخه يې د هند په کتب خانو کي سته.

مستجاب خان اووه زامن درلوده، يو لمسی يې محمد عبدالرزاق خان هم د ډېرو تاليفو خاوند دی او د شعر دېوان هم لري.[۱]

﴿۲۸﴾

سعادت يارخان بړيځ د (ګل رحمت) ليکوال

دی د حافظ محمديار خان زوی او د حافظ رحمت خان لمسی او له هغې علمي کورنی. څخه يو روڼ ستوری دی چي د (۱۲۴۹ هـ) په حدودو کي يې يو کتاب (ګل رحمت) په پارسي وکيښ، د ده شعري تخلص (صاحب) دی

---

(۱) حيات حافظ رحمت خان ص ۳۴۹.

او په خپل کتاب کې يې د برېڅو د کورنۍ احوال او هغه حوادث کښلي دي چې د ده په عصر کې پښتنو ته ورپېښ سول.
دی د خپل عمر په پای کې د بيت الله د زيارت لپاره ولاړ، پر لاري د هند په بروده کې وفات او هم هورې ښخ سو د دې علمي او ادبي کورنۍ مشهور رکن دی. [1]

﴾ ۲۹ ﴿

نياز احمد (هوش) د (تاريخ روهيل کهند) ليکوال

د نياز محمد زوی او د حافظ يارمحمد خان لمسی او د حافظ رحمت خان کړوسی او له دغه علمي خاندانه څخه معروف مؤرخ او ليکوال دی چې (هوش) تخلص لري او د ډېرو مؤلفاتو خاوند دی، مثلاً کليات هوش، ترانهٔ هوش، حديقهٔ نعت او نور ... په اردو ډېر اشعار لري او د روهيل کهند تاريخ يې هم په اردو کښلی دی چې دغه کتاب هم د هند د پښتنو تاريخ ګڼل کېږي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کې ژوندی وُ عمر يې په سياحت تېراوه او د هند په علمي او ادبي جرګو کې شريک وُ. [2]

﴾ ۳۰ ﴿

محمد سليمان خان "اسد" د (تاريخ افغانستان) ليکوال

محمد سليمان خان بن محمد موسی خان بن نواب محبت خان بن حافظ رحمت خان متخلص په "اسد" هم د دغې علمي کورنۍ يو ستوری دی چې شاعر هم اديب هم ليکوال هم وُ. د پښتنو تاريخ يې په اردو کښلی دی چې مشهور په (نقش سليمانی) يا (تاريخ افغانستان) دی. [3]

[1] حيات حافظ ص ۳۲۱.
[2] حيات حافظ ص ۳۲۶.
[3] حيات حافظ ص ۳۱۹.

﴾ ۳۱ ﴿

نواب محبت خان د (رياض المحبة) ليکوال

نواب محبت خان د حافظ رحمت خان زوی وُ چې د خپل پلار د شهادت پر وخت (۲۴) کلن او ددې کورنۍ يو نوموړی پښتون سردار او امير دی. دی لکه خپل پلار د علم خاوند او په عربي او پارسو او اردو او پښتو کې شاعر او ليکوال وُ خو متاسفانه د ده اشعار د (۱۸۵۷ م) په اړ و دوړ کې تلف سوه په سنسکريت کې يې هم ډېر مهارت درلود. د ده ځني اردو او پارسي او عربي اشعار تر اوسه محفوظ دي. ده پارسو مثنوی د (اسرار محبت) په نامه کښلې او يوه د پارسو ژبې قاعده او صرف او نحو يې ليکلې چې (امدنامه) نوميږي محبت خان په ۱۳ د صفر (۱۲۲۴ هـ) په لکهنو کې وفات او د وزير باغ سره کشور کنج ته نژدې ښخ سو. د ده له پارسو اشعارو څخه دغه دي چې استادي يې ځني ښکاري [1]:

گر کشش من اثری داشتی — یار بسویم گذری داشتی
آنکه جهان را به نگه زنده کرد — کاش به ما هم نظری داشتی
زیستمی بی تو اگر مثل تو : — ما در گیتی پسری داشتی
دانهٔ مهر ار بدلش سرزدی — نخل امیدم ثمری داشتی
گر رخت از پرده برون آمد — شام "محبت" سحری داشتی

دا بيت هم د ده دی:

زسرگذشت "محبت" از هر که پرسيدم
به عارض اشک پياپی چکيد و هيچ نگفت

محبت خان د ډېر فنان او سليم الطبع سړی وُ په موسيقي کې يې هم ښه معلومات درلودل داسې ښکلي وُ چې خلک به ورته اريان وو، غلام حسن

[1] حيات حافظ ص ۳۱۳.

مؤرخ چي د ده معاصر دی داسي ليکلي دي : "ما په خپله د حافظ رحمت خان کورنۍ په لکهنو کي وليدله، محبت خان په صورت او سيرت د سردارۍ وړ دی، خو افسوس چي سفله پروري زمانې دوی اوس په بلا کښي ايستلی دي."[1]

خلاصه : محبت خان د دې کورنۍ نوموړی سردار و، چي د مغولي وروستني پاچا جهاندارشاه له خوا يې د (نواب ظفر الدوله باز جنګ) لقب درلود. نواب محبت خان يو خورا مهم کتاب په پښتو کښلی دی چي نوم يې د (رياض المحبه) دی، دا کتاب راورټي ليدلی او داسي يې په موږ پېژني چي : "د سرجارج بارلو په خواهښت په (۶ _ ۱۸۰۵ ع _ ۱۲۲۰ هـ) کښلی سوی او (۷۰۰) پاڼي دی چي کوچنۍ صفحې لري د پښتو مهم لغت دي او د افعالو ګردانونه لري."[2] د راورټي له دغه بيانه ښکاري چي رياض المحبت د پښتو يو لغوي او ګرامري کتاب دی مګر يو ځای په خپله راورټي [3] ځني مهم تاريخي مطالب له دغه کتابه رانقل کوي، او داسي معلومېږي چي په دغه کتاب کي محبت خان د پښتنو تاريخ هم کښلی و، دغه برخه چي راورټي د دغه کتاب له پښتو مضمونه په انګريزي ترجمه کړې ده، د پښتنو احوال دي د سلطان محمود او غزنويانو په دوره کي او د دې خبري علل يې بيان کړي دي چي په هند کي ولي پښتانه (روهيله) بولي. د حيات حافظ رحمت خان ليکوال چي د دې زمانې پوه سړی دی او په خپل کتاب کي يې د دغه خاندان ټول احوال مفصل کښلي دي فقط دوني وايي : "چي محبت خان يو خورا مفصل قاموس هم کښلی و،[4] مګر نوم يې ښايي چي نه و، ور معلوم.[5]

---

(۱) سير المتاء خرين.

(۲) د پښتو ګرامر مقدمه.

(۳) د پښتو ګرامر مقدمه ص ۱۸ _ ۱۹.

(۴) حيات حافظ ص ۳۱۳.

(۵) له دې کورنۍ ځخه يو بل نوموړی د پښتو مؤلف نواب الله يار خان د حافظ رحمت خان زوی دی چي د عمر پر ۸۱ کال د ۱۲۴۸ هـ د شعبان پر ۹ وفات سوی او يو د پښتو لغت يې کښلی دی چي عجايب اللغات نومېږي، راورټي دا کتاب درلود او وايي چي په (۱۸۰۸ ع _ ۱۲۲۲ هـ) په ۷۴۰ مخه کي کښل سوی او هر مخ يې ۱۷ ليکي دي. دا کتاب ما نه دی ليدلی چي تاريخي مباحث لري او که يوازي لغت دی. نو ځکه مي الله يار خان د مؤرخينو په ټولۍ کي نه وشمېره.

﴿ ۳۲ ﴾

... د تذکره الملوک ليکوال

د تذکره الملوک په خصوص کي فقط مستر راورټي څه معلومات کښلي دي چي بل ځای څه نسته، دا کتاب لکه چي فقط يو منحصر بفرد نسخه وه او هغه د راورټي لاس ته ورغلې وه د پښتو ګرامر په مقدمه کي لاندېني معلومات ليکي : (تذکره الملوک د سدوزو تاريخ دی اته ټوکه او (۶۴۰) مخه لري، دا کتاب ډېر کمياب دی او زما په خيال به يې په افغانستان کي کمه بله نسخه هم نه وي د کتاب دوه ثلثه هغه وقايع دي چي د احمدشاه ابدالي تر مرګ وروسته واقع سوي دي، دا کتاب په پښتو کښل سوی دی او ليکونکی يې وايي چي دا کتاب فقط زه د سدوزو په تاريخ کي ليکم او له دغو کتابو مي استفاده کړې ده : تاريخ سلاطين سوريه، طبقات اکبري، ائين اکبري، مرآت الافاغنه، د صفوي شاهانو تاريخ، شاهجهان نامه، تاريخ عالمګيري، تاريخ فرخ سيري، تاريخ محمدشاهي، نادر نامه، تاريخ احمدشاهي، رسالهٔ اکبر خدکه. دا کتاب يوه مقدمه او دوه اصله او يوه خاتمه لري او د مضامينو فهرست يې دا دی :

مقدمه : د سدوزو د پلرو او نيکونو بيان.

لمړی اصل : د هغو قبيلو بيان چي په افغانستان کي اوسي.

دا اصل دوې فرعي لري : لومړۍ د هغو کورنيو بيان دی چي پر نورو يې حکومت کړی دی. دوهمه فرعه : د هغو قبيلو بيان دی چي په خپلو مېنو کي پرتې دي.

دوهم اصل : د هغو سدوزو بيان چي خپله مېنه يې پرېښې او په ملتان کي مېشته سوي دي. دا هم پنځه فرعي لري :

لومړۍ فرعه : خان مودود خېل.

دوهمه فرعه : د بهادر خېلو تاريخ.

درېيمه فرعه : د کامران خېلو احوال.

څلورمه فرعه : د زعفران خېلو احوال.

پنځمه فرعه : د خواجه خضر خېلو بيان چي دوی سلطان خدکه خېل بلل کيږي.

خاتمه : د خواجه خضر خېلو او د احمدشاه دراني احوال او د ده فتوحات په هند او پنجاب کي [1] راورټي چي تذکره الملوک ليدلې وه له هغه کتابه څخه يې دغه لوړ معلومات کښلي او هم يې د دغه کتاب مقدمه په انګريزي ترجمه کړېده، داسي معلوميږي چي د دې کتاب د مؤلف نوم په خپله راورټي ته هم نه وُ معلوم ځکه چي د کتاب ذکر مفصل کوي اما د مؤلف نوم کورټ نه اخلي.

د تذکره الملوک ماخذونه چي مؤلف ذکر کړي دي او هم هغه انګرېزي ترجمه چي د کتاب له مقدمې څخه د راورټي په مشکوره سعی پاته ده موږ ته د مؤلف په خصوص کي داسي فکر راکوي :

د تذکره الملوک مؤلف پوه او عالم او مؤرخ او د پښتو ژبې يو نثر ليکونکی اديب وُ، ښه مؤرخ وُ ځکه چي د خپل کتاب ماخذونه يې ثقه ښوولي دي، او د مقدمې مطالب هم غوره او مستند ښکاري (د هغه وخت له تاريخي معلوماتو سره سم) د تذکره الملوک د مؤلف د ژوندانه عصر هم د تيمورشاه زمانه يعنی (۱۲۰۰ هـ) تاکلای سو، ځکه چي راورټي وايي چي د کتاب يوه برخه هغه وقايع دي چي احمدشاه بابا ﷬ تر مړيني وروسته پېښ سوي دي.

د کتاب مقدمه چي راورټي په انګريزي ترجمه کړې ده عمده مطالب يې دغه دي :

د پښتنو د اصليت په باب کي هغه قصې او روايات چي کلاسيکي مؤرخينو ذکر کول (او اوس مدار د اعتبار نه دي) د پښتنو د نوموړو او مشاهيرو ذکر دغه بحثونه تدقيقي رنګ لري. او د استفادې وړ دي د پښتنو احوال د کسي په غره کي بيانوي او بيا د ملک ابدال احوال ليکي څو د ملک سدو عصر ته رارسيږي، دلته د سدوزو په خصوص کي خورا ښه او غنيمت مواد ليکي، د دې کورنۍ اقتدار او روابط د هند له لوديانو او

---

[1] د پښتو ګرامر مقدمه ۹ _ ۱۰ _ ۱۱ و غيره.

سوريانو سره بيانوي، چي دغه تاريخي څېړني يې ډيري ښې او د استفادې وړ دي.

خلاصه : د تذکره الملوک د مؤلف نوم متاسفانه نه دی رامعلوم او نه يې اوس کتاب موندل کيږي هغه نسخه چي د راروټي څخه وه نه ده راښکاره چي څه سوه خو تذکره الملوک په پښتو ژبه د پښتنو د تاريخ يو مهم او ګرانبها کتاب وُ. سلطان محمد قاسم کندهاری هم ليکي چي ده په کندهار کي د سردار محمد علم خان بن سردار رحمت الله خان څخه يو کتاب وموند چي د سدوزو په پاچهي کي کښل سوی او د دغه عصر حوادث مفصل پکښې راغلي دي.[1] د دې کتاب نوم سلطان محمد نه ليکي خو د خپل کتاب په مقدمه کي يې (مجموعۀ ابدالي) بولي، ځکه چي له دغه کتابه د سلطان محمد اقتباس د راورټي له ترجمې سره نژدېوالی لري نو ويلای سو چي دغه کتاب هم هغه تذکره الملوک و. (د هوتکو د وختو تذکره الملوک بل کتاب دی دغه دواړه مه سره ګډوئ.)

﴿ ۳۳ ﴾

خان جهان خان لودي د (مرآت الافاغنه) ليکوال

راورټي دا کتاب د مرآه الافغانيه په نامه د تذکره الملوک په ماخذو کي ذکر کوي او د مؤلف نوم يې نه ښيي [2] له نورو کتابو څخه معلوميږي چي د کتاب صحيح نوم مرآه الافاغنه دی او مؤلف يې خان جهان لودی وُ [3] د هند له مشهورو پښتنو څخه موږ دوه تنه په دې نامه پېژنو : لومړی خو هغه خان جهان لودی دی چي ذکر يې د مخزن افغاني په تفصيل کي وسو، بل خان جهان لودي هم د سلطان سکندر لودي (۸۹۴ _ ۹۲۳ هـ) له مشهورو امراوو څخه دی چي په دغه وخت کي د لوی وزير حيثيت لري او د راپړي

---

[1] تاريخ سلطاني ص ۵۲.
[2] د پښتو ګرامر مقدمه ص ۸.
[3] تاريخ سلطاني ص ۵۲ _ ۵۷، خورشيد جهان ص ۸۷ _ ۸۹.

جاگیردار دی[1] د نعمت الله په قول خان جهان لودي په (۹۰۱ هـ) وفات سوی او تر ده وروسته یې زوی احمد خان د (اعظم همایون) په خطاب سرلوړی سوی وو. [2]دا پښتون سردار لکه چي عالم او لیکوال او مؤرخ تېر سوی دی چي مرآة الافاغنه د ده تاریخي اثر دی او داسي ښکاري چي د پښتنو د پاچهانو چي په هند کي تېر سوي دي او مخصوصاً د سلطان سکندر لودي احوال یې مفصل کښلي وو، ځکه چي د کتاب نسخه نه ده لیدلی سوې او لوړ روایات هم پوره کفایت نه کوي، نو د مرآة الافاغنه انتساب هم دغه خان جهان لودي ته زما په عقیده سل په سل کي مثبت دی، شل کاله دمخه ما د دغه کتاب یوه خطي نسخه د ښکارپور په ګړي یاسین کي ولیدله چي د خان جهان په نامه وه مګر کوم خان جهان؟ او د کوم وخت؟

۳۴

منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال

د دې کتاب نسخه له قاري عبدالله خان سره وه نه پوهېږم چي څه سوه؟

دا کتاب د پښتنو د سلطنت مفصل تاریخ دی چي منشي عبدالکریم د شجاع الملک سدوزي په وخت کي کښلی دی ژبه یې پارسو ده.

منشي عبدالکریم علوی مدقق او پوه مؤرخ دی د نادر افشار احوال او د احمدشاه بابا رحمه الله د سلطنت وقایع یې خورا مفصل کښلي دي او داسي ښکاري چي د دې تاریخ په لیکنه کي هم مقصد د دغه عصر حوادث وه او د احمدشاه بابا رحمه الله په نامه یې بللی دی، دا کتاب په اردو هم ترجمه سوی او د (واقعات درانی) په نامه په کانپور کي په (۱۲۹۲) چاپ سوی دی. فیض محمد یې هم په خپلو ماخذو کي ذکر کوي. د افغانستان په تاریخ کي ډېر قیمتي معلومات لري او له مهمو مراجعو څخه ګڼل کیږي. د دغه عبدالکریم په نامه ما دوه چاپي کتابونه لیدلي دي:

[1] خورشید ص ۸۹.

[2] مخزن افغاني ص ۷۶.

۱. تاریخ احمد یعني محاربات سلاطین درانیه باسکهان وبهاؤ و جهنکو طبع لکهنو ۱۲۶۵ هـ.

۲. محاربهٔ قندهار: مصنفهٔ عبدالکریم طبع لکهنو (۱۸۴۸ م) کانپور (۱۲۶۷ ق) دی د ډېرو کتابو مترجم ؤ، تر (۱۲۹۲ ق) دمخه مړ دی.

٣٥

اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال

دا رساله راورټي د تذکره الملوک په ماخذو کي راوړي او وایي چي د تذکرې خاوند له (رسالهٔ اکبر خدکه) استفاده کړې ده، داسي معلومیږي چي اکبر نومی پښتون یوه تاریخي رساله درلوده چي د تذکره الملوک د څښتن په لاس کي وه[1] خدکه راورټي په لاتیني حروفو داسي ضبطوي **khadkah** او لکه چي دمخه د تذکره الملوک په بیان کي وویل سوه د سدو یو زوی خواجه خضر چي احمدشاه بابا رحمه الله هم د ده له نسله دی اولاد یې په (سلطان خدکه) مشهور دی دې تسمیې وجه حیات خان او سلطان محمد او نور مؤرخین هسي کاږي چي د خضر خان زوی سلطان خداداد نومېدی او دغه سړی په خپل عصر کي ډېر مقتدر مشر ؤ پښتنانه لکه چي هر نوم د اعزازو لپاره تصغیر کوي دی یې (سلطان خدکی یا خدکه) باله نو په سدوزو کي هم د خواجه خضر اولاد چي سلطان خودکي ته منسوب دي ټوله خودکي بولي[2]. په هر صورت اکبر د دغي طایفي څخه یو مؤرخ دی چي رساله یې د تذکره الملوک د خاوند په لاس کي وه.

[1] د پښتو ګرامر مقدمه.

[2] حیات او سلطاني.

﴿ ٣٦ ﴾

... د (نادرنامې) ناظم

د دې مؤرخ نوم نه دی راته معلوم، خو دوني ویلای سم چې دی اصلاً د خراساني و او د ده نیکه قاسمي شاعر دی، چې د مشهور مستشرق پروفیسور براون انګلیس په قول یې د فردوسي د شهنامې په ډول اشعار ویلي او قلمي نسخه یې د انګلستان د کیمبرج په دارالفنون کې سته.[1]

د نادرنامې ناظم د قاسمي شاعر لمسی او د احمدشاه بابا معاصر دی چې یو کتاب یې د (نادرنامې) په نامه د خراساني نادر افشار په شرح حال کې په (۱۷) زره بیته د حسین خان فراهي په امر منظوم کړی دی چې دغه حسین خان د احمدشاه بابا رحمه الله له خوا د خراسان حاکم وو. دا کتاب د اعلیحضرت احمدشاه بابا رحمه الله په نامه د (۱۱۷۲ هـ) د لومړۍ خور په میاشت پای ته رسېدلی دی.[2]

د نادرنامې ناظم د هوتکو د سلطنت او داحمدشاه بابا رحمه الله د نیکونو احوال مفصل لیکي او بیا د احمدشاه بابا رحمه الله د حیات ډېر وقایع ذکر کوي. د دې کتاب یوه قلمي نسخه کې زما څخه وه د بلي نسخې درک نه لرم، پارسو شعر یې خوږ او د قدر وړ دی.

﴿ ٣٧ ﴾

... د (سلطان اویس) د تاریخ لیکوال

نه د دغه کتاب وجود له بله ځایه رامعلوم دی او نه یې مؤلف پېژنم خو دوني راته ښکاره ده چې د مرحوم حاجي میرویس خان هوتک رحمه الله په احوال کې په لوړ نامه یو کتاب په عربي چا لیکلی دی، شېرمحمد مؤرخ تصریح

---

[1] د براون د پارسو ادب تاریخ.

[2] قلمي نادرنامه.

کوي چې په دغه کتاب کې د حاجي میرویس خان رحمه الله او د ده د ورور عبدالعزیز د عهد وقایع مفصلاً راغلي دي[1] خو افسوس نه دی د دغه کتاب بیان لیکي او نه له بل چا څخه ما د دغه کتاب په باب کې څه اورېدلي او لیدلي دي نو په خپله د کتاب وجود هم محل د تامل دی ځکه چې په دغه عصر کې عربي کتاب لیکل له رواجه لوېدلي وه او هم معاصرینو لکه محمد هوتک د دغه هیڅ ذکر نه دی کړی.

﴿ ٣٨ ﴾

میا عمر څمکني د (شجرهٔ نسب افغانان) لیکوال

محمد عمر د ابراهیم زوی چې اصلاً د باجوړ د میا کلي وو، وروسته د پېښور په څمکني کلي کې میشت او هم دلې په ۲۹ جمادي الثانیه ۱۱۹۰ ق وفات سو، دی د روحاني او علمي لوړ شخصیت خاوند او د اټک د شیخ یحیی څخه په نقشبندي طریقه کې ماذون وو احمدشاه ابدالي رحمه الله د ده له متعقدانو څخه وو او په زرو نور ارادتمندان یې هم لرل په عربي او دري او پښتو ډېر آثار لري لکه مالي شرح، قصیده امالي په دري ۹۳۸ مخه او توضیح المعاني په پښتو د خلاصهٔ کیداني شرح او پښتو شمایل نامه چې په (۱۱۶۳ ق کال) منظومه کړې ده. د ده بل کتاب شجرهٔ نسب افغانان و غیره یو تاریخي اثر دی، چې ما ددغو کتابو خطي نسخې د پېښور د بالامانۍ د مرحوم فضل صمداني په کتابخانه کې لیدلي وې. میرزا هادي عشرت د احمدشاه رحمه الله د دربار منشي د ده د وفات تاریخ داسي ویلی دی:

تاریخ وفات سر اقطاب زمان
رهنمون شد خرد از لطف بمن گفتاقم
اربیرون بحساب جملش تادانی
(عددی بیست نهم شهر جمادی دوم)

د وروستنۍ مصراع ابجدي ارزښت (۱۲۶۸) دی که عدد (ـ ۷۸) څني کم کو (۱۱۹۰ ق) پاتېږي.

---

[1] خورشید ص ۱۳۲.

﴿ ۳۹ ﴾

محمد د (پټې خزانې) ليکوال

لکه چې د مخه تاسې ولوستل پټه خزانه د پښتنو د ادب او رجالو او هم د ښارو مهم تاريخ دی چې د شاه حسين هوتک په عصر کې د شوال په (۲۴) هجري کال (۱۱۴۲ هـ) يې ليکل پای ته رسېدلي دي.

محمد هوتک د پښتو مدقق مؤرخ او د پښتو ژبې نوموړی ليکوال او شاعر دی چې خپل کتاب يې د هغه معارف پالونکي پاچا په نامه کښلی دی.

خوشبختانه محمد هوتک د کتاب په پای کې د خپلې کورنۍ احوال هم ليکي، په دې ځای کې زما لپاره ډېر غنيمت دی او لنډوم يې:

"محمد د داوُد خان زوی د قادر خان لمسی په قوم هوتک چې اصلاً په مرغه کې اوسېدل او قادر خان له هغه ځايه سيوري ته راغلی وو له دغه ځايه يې يون وکړ او د کندهار کوکران ته راغی، په سن د (۷۶) کالو کې په (۱۰۵۸ هـ) وفات او هلته ښخ سو اما داوُد خان د مؤلف پلار په (۱۰۲۹ هـ) کال په کوکران کې وزېږېد او په صباوت کې يې علوم ولوستل شاعر او عالم سړی سو. داوُد خان په ږوب او د کسي په غره او پښنور کې سياحتونه وکړل او د حاجي ميرويس خان مرحوم رحمه الله سره د آزادۍ غوښتلو په جگړه کې ملگری وو، په (۱۱۲۶ هـ) داوُد خان د حاجي ميرويس خان رحمه الله له خوا په فراه او سيستان او گلستان کې د پښتنو د سپه سالار په ډول مقرر وو او هلته يې د متجاوز پردو لښکرو سره جگړې کولې. داوُد خان په (۱۱۳۶ هـ) وفات او په کوکران کې ښخ سو. د ده د ادب او علم د نمونې په ډول دغه دوې رباعی وگورئ چې د تجنيس په صنعت کې ځوني قيمت لري:

چې د چا په زړه کې اور د مـيني بل سي
په اور بل يې لمبې گډې حال يې بل سي
اور د مـــيني کله مري د زړه له ميني
د اور بل مـــينه که تل د زړه په تل سي

که يې ويني ويني تل ځاځي له زړو څخه
څوک چې ويني تا له ځوانو يا زړو څخه
د زړو له زړه که ويني ويني ځـــاځي
په کړو د غم لوېدلي ستا له کـړو څخه

اما په خپله محمد د پټې خزانې ليکوال په (۱۳) د رجب (۱۰۸۴ هـ) په کوکران کې وزېږېدی، او تر اتلسم کاله يې مروجه علوم لکه: فقه، تفسير، اصول او د فصاحت علوم لکه: قافيه، عروض، بيان، معاني او نور ولوستل ځکه چې د پلار او نيکه ښه مناسبات يې د هوتکو د شاهي کورنۍ سره وو نو د شاه حسين په امر کندهار ته راغی، او هر کله به د دغه زلمي پاچا په دربار کې وُ او د حضور ادبي ليکوال وُ هغه ادبي او علمي مجلسونه چې د دغه پوهنوال پاچا په دربار کې به هر کله کېده يو رکن يې محمد وُ، دی په پټه خزانه کې د دغو ادبي مجلسو او ټولنو حال ښه ليکي. محمد بې له پټې خزانې يو بل کتاب (خلاصه الفصاحه) هم په پښتو کښلی چې د فصاحت علوم يې پکښې راوړي دي، بل علمي پښتو اثر يې (خلاصه الطب) دی چې په (۱۱۳۹ هـ) کال يې د هغه زلمي پاچا حضور ته وړاندي کی او سل طلاوي يې جايزه وموندله. محمد د شعر ديوان هم لري دغه څو بيتونه د ده دي:

ساقي پاڅه د سرو ملو ډک يو جـــــام را
ستـــــــــا له غمه ناآرام يمه آرام را
نه نشاط سته نه مستي سته نه رندي سته
چي سـم رند هـغه اوبه عـلى الـدوام را
په اوبو مي سوړ زړگـی لړ څه را تود که[1]
"محــــمد" ته د اور ډک يو هسي جام را

پټه خزانه څو واره په کابل کې چاپ سوې ده:

١. ۱۳۲۳ ش ـ پښتو ټولنه
٢. ۱۳۳۹ ش ـ تاليف او ترجمه
٣. ۱۳۵۴ ش ـ اطلاعات او کلتور
۴. ۱۳۵۷ ش ـ د ادب پوهنځی

(1) پټه خزانه ۱۰۷ ـ ۱۰۸ ـ ۱۰۹ ـ ۱۱۰ ـ ۱۱۱ د قلمي نسخې.

﴿ ۴۰ ﴾

ریدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم

ریدی خان مهمند د غیاث خان زوی او د مسعود خان لمسی دی چې پلرونه یې د کندهار شرقي خوا د مهمندو په کلي کې اوسېدل، غیاث خان د مرحوم حاجي میرویس خان رحمه الله ملګری ؤ او په خپله ریدی خان د محمد هوتک معاصر دی په (۱۱۳۶ هـ) اصفهان ته ولاړ او هلته د اعلیحضرت شاه محمود بریالي سره وو له هغه ځایه چې راغی، د هغه اعلیحضرت د فتوحاتو په احوال کې (محمود نامه) نظم کړه چې څلور زره بیته وه.[1]

داسې ښکاري چې ریدي خان په دغه خپل کتاب کې د مرحوم حاجي میرویس خان رحمه الله د ملي نهضته رانیولي بیا د اصفهان تر فتح پورې ټول وقایع په پښتو خواږه مثنوي نظم کړي دي.

محمد هوتک په پټه خزانه کې له دغه کتابه یو باب رانقل کوي چې د حاجي میرویس خان رحمه الله د ملي مجاهدت او د ګرګین د وژلو قصې دي.

﴿ ۴۱ ﴾

د صولت افغاني لیکوال محمد زردار خان ناغر

دا مؤلف د نولسمي سدۍ په منځ کې له هغو افغانانو څخه و چې په هند کې یې ځای او جایګیر درلود. ده په اردو ژبه د پښتنو پر تاریخ باندې صولت افغاني وکیښ چې په ۱۸۷۶ میلادي کې چاپ سو. دا کتاب خصوصاً د هندي افغانانو له مشاهیرو او غټو کورنیو او قبیلو چې په هند کې میشته سوي دي غوره معلومات راکوي. ناغر کاکړان چې په هند کې یې نسلونه پاته دي ښه رانېيي، او هغه سیاسي اقدامات چې د انګرېزي استعمار په وختو کې د پښتنو آزادو قبیلو او د افغانستان په خاورو کې د

(۱) پټه خزانه قلمي ص ۷۱.

انګرېزانو په ګټه سوي دي بیانوي او ګرده معاهدې لیکي چې انګرېزانو په زوره په قبایلي مشرانو یا د افغانستان په حکمرانانو امضاء کړي وي.

﴿ ۴۲ ﴾

افضل خان ختک د (تاریخ مرصع) لیکوال

دا مؤرخ د اشرف خان زوی او د خوشحال خان لمسی دی ځکه چې ما یې په پښتانه شعراء لومړي جلد (ص ۲۲۸) کې مفصل حال کښلی دی نو دلته یې تکرار ضرورت نه لري. تاریخ مرصع هم ده په پښتو کښلی دی، د پښتنو او د خوشحال خان د کورنۍ په باب ښې خبرې لري خو هیوز انګلیس لیکي چې دغه یو عمومي تاریخ دی د پښتنو او مخصوصاً ختکو احوال پکښې ذکر کیږي او اکثر مطالب یې له مخزن افغاني او درویزه څخه اقتباس سوي دي. هیوز دا هم وایي چې د تاریخ مرصع اصلي نسخه د افضل خان په لاس کې ده چې په جمال ګړۍ کې اوسي، دوې نورې نسخې یې هم سته چې یوه یې په ما اړه لري.[1] راورتي په ګلشن روه او هیوز په کلید افغاني کې له تاریخ مرصع څخه یو یو باب چاپ کړی دی. (دا هغه معلومات و چې ما ۳۷ کاله پخوا کښلي وو) اوس دا پر زیاتوم: دا کتاب په ۱۴۹۴ مخو کې د ښاغلي دوست محمد کامل مومند له نوټونو سره په ۱۹۷۴ م کال له پېښوره چاپ او خپور سو. چې اصلي متن یې ۶۲۴ مخه دی او د خوشحال خان له بیاضه هم دېرش مخه مفید مطالب رانقل سوي دي په تاریخ مرصع کې وقایع د ۱۱۳۶ ق کال تر پایه لیکل سوي او د مؤلف وفات یې ۱۱۸۳ ق دی. (د تفصیل لپاره وګورئ د چاپي تاریخ مرصع مقدمه)

(۱) د هیوز د کلید افغاني مقدمه.

﴿ ۴۳ ﴾

میرزا عطامحمد ښکارپوري د (نوای معارک) ليکوال

د پښتو ټولني په کتابخانه کي په لمبر (۶۴۴) يو کتاب سته چي دا کتاب پر شنه پخواني کاغذ کښل سوی او تقطيع يې (۱۱/۵ × ۶) انچ دی. په هر مخ کي (۱۴) ليکي او ټوله (۴۶۰) مخه دی. خط يې د شکست او نستعليق تر منځ او ښه نه دی. د مؤلف او کتاب نوم ښکاره نه معلوميږي پارسي انشا يې هم تکلف ته مايله ده.

کتاب په حمد او نعت شروع کوي وروسته وايي زه په زلميتوب په ښکارپور کي وم او بيا مي د خراسان، هرات، کندهار، کابل، پېښور سفر وکړ، او د شاه شجاع د جګړو وقايع مي په سترګو وليدل نو وروسته مي د ايستويک انګليس په خواهښت دا کتاب وکيښ.[1]

مؤلف خپل تاريخ د نادر افشار له مرګه شروع کوي بيا د احمدشاه بابا او تيمور شاه او شاه زمان او شاه محمود ذکر مختصر کوي. وروسته د شاه شجاع او محمدزو د سلطنت ابتدايي وقايع مفصل شروع کوي د وزير فتح خان او د ده د ورونو تسلط بيانوي د کابل، کندهار، پېښور او ټوله افغانستان د دغه عصر وقايع مفصل راوړي، د انګليسانو د لومړي جنګ ذکر هم خورا مفصل کوي. داسي ښکاري چي مؤلف خپله نسخه په (۲۵) د جمادی الثاني (۱۲۷۱ هـ) تمامه کړې ده او دغه موجوده نسخه هم په (۶) د روژې (۱۲۷۱ هـ) ليکلې سوې ده. د کتاب د پای ليک داسي دی: "بقلم حقير پر تقصير ميرزا محمد حسن خلف مولانا ميرزا عطامحمد". له دې ليکه د مؤلف د نامه په خصوص کي يو استنباط کولای سو چي د مؤلف نوم ميرزا عطامحمد و، ځکه چي د کتاب په پای کي خو ځايه د (عطا) په نامه تلميح کوي مثلاً : "با تمام اين نسخه موسومه تازه نوائی معارک پرداخته شد ... اميد از اهنگ نوازان ساز ... اگر فقط به نقد تحسين و آفرين متاع

(۱) له قلمي نسخي څخه ص ۱ تر ۱۱.

هنرم را بخرند عين عطائی بر عطاست و الا بزبان عيب جوئی و نخوت نام عطا بخطا نبرده معاف دارند ... هر گاه از راه لطف و عطائی به مطالعه اين نسخه پردازند ..."

له دغه بيانه سرې داسي تخمين کولای سي چي ميرزا محمد حسن د دغي نسخي ليکونکی د مؤلف ميرزا عطامحمد زوی و، ځکه د تاليف د ختم او د دغي نسخي د ليکلو تر منځ فقط دوې مياشتي فاصله ده. متاسفانه د دغي نسخي يو څو پاڼي پرې سوي او ناقصي دي چي له دغو څخه يو څو پاڼي په بل خط بيا تکميل سوي دي او داسي ښکاري چي د کتاب بله نسخه هم موجوده وه. دغه کتاب وروسته ما په کراچي کي له څو خطي نسخو څخه ترتيب او چاپ کی. (کراچي سندهِ ادبي بورد ۱۹۵۹ م) دغه ميرزا عطامحمد د عبدالرحيم لمسی او د ښکارپور له ممتازي علمي کورنۍ څخه يو منشي و چي په کلو کلو يې په کندهار او هرات کي د افغاني دربار منشي توب لاره او تر ۱۲۷۲ ق پوري لا ژوندی و. په (۱۲۲۵ ق) د خپل اکا سره چي په کابل کي د سنده سفير و کابل ته راغلی و. د دې کتاب د کراچي چاپ مصور او ۱۱۱۵ مخه دی.

﴿ ۴۴ ﴾

حاجي محمد عارف قندهاري د (مطلع او مقطع) ليکوال

حاجي محمد عارف د قندهار دی او د يوه خورا مفصل تاريخ ليکونکی دی چي لومړی ټوک يې (مطلع) نوميږي او بل يې (مقطع). محمدعارف په کندهار کي د بيرم خان ميرسامان و.[1] او د هغه سرې سره يې تر مرګه ملګري درلوده. هند ته ورسره ولاړ چي بيرم خان ووژل سو نو عارف له ګجراته حجاز ته ولاړ له حج وروسته تر (۹۸۵ هـ) د مظفر خان سره و، په (۹۸۶ هـ) د اکبر پاچا دربار ته ولاړ او د پنجاب په ديواني مقرر سو. مګر ژر يې استعفا وکړه او د مظفرخان سره په ټانده کي اوسېدی. په (۹۸۸

(۱) مآثر رحيمي ج ۲ ص ۱ ـ ۸.

ه) په دغه ځای کي د مظفرخان سره یو ځای ووژل سو. محمد قاسم فرشته د ده له کتابه ډېر مطالب رانقل کوي[1] او داسي ښکاري چي نسخه يې د ده کتب خانه کي وه د دې نسخې لومړنۍ او وروستنۍ پاڼي نسته خو خوشبختانه دغه ناقصي پاڼي د انګلستان د کيمبرج په کتبخانه کي خوندي دي. په (مطلع) کي د همايون د عصر حوادث ضبط وو او په (مقطع) کي د سلطان محمود له عصره بيا تر (۹۸۶ هـ) پوري د هند د ټولو پاچهانو او د پښتنو د سلطنت احوال کښلي دي. نو حاجي عارف کندهاري پوه پښتون مؤرخ دی چي په هند کي يې ځېل کتب ليکلي دي. دی شاعر هم و امين زاري يې دغه دوه بيتونه ضبط کړي دي:

صد ارزو است در دل تنگم گره زدوست
دل نيست در برم گـــره آرزوی اوست
ای بسا توبه که چون توبه ديرينه من [2]
خوبرويان بشکنند بيـــک چشم زدن

د حاجي عارف د (مطلع) درک اوس نسته او دغه کتاب ورک دی.

﴿ ۴۵ ﴾

سلطان محمد خالص د (تاريخ سلطاني) ليکوال

سلطان محمد په نوموړکو تاريخ ليکونکو کي نه راځي، ځکه چي د ده کتاب چاپ سوی او مشهور دی مګر له دې جهته چي خوک د ده په احوال نه دي خبر نو يې شهرت هم کم دی، زه لاندېني معلومات د دې مؤرخ په خصوص کي لرم: "سلطان محمد خان د موسی خان زوی په قوم نصرت زی بارکزی د کندهار له پوهانو څخه و، چي په شعر کي يې خالص تخلص کاوه، ده ځېل تحصيلات په کندهار کي وکړل او په پارسو کي ښه ليکوال او منشي سو. د امير شېرعليخان په دوره کي د کندهار له مشهورو خوانينو څخه و او

(1) فرشته مقالهٔ ۴ _ ۷ _ ۹.

(2) هفت اقليم.

ډېر عمر يې په کلات کي حکمراني کړله، هغه وخت چي غازي محمد ايوب خان په کندهار کي پاچا سو، دی يې ملګری و او د ميوند په جهاد کي يې هم برخه درلوده، د (۱۲۹۷ هـ) د روژې تر مياشتي وروسته چي غازي محمد ايوبخان له کندهاره ايران ته ولاړ، نو د ده ملګري هم سره بېل سول او سلطان محمد خان مرحوم کراچي ته ولاړ او هوري اوسېد، ده په کندهار کي لا يو مفصل تاريخ کښلی و چي تاريخ سلطاني نومېد، لومړی جلد يې په (۱۲۹۸ هـ) په بمبيي کي په ځپله طبع کړ دا جلد تر (۱۲۷۹ هـ) پوري له ابتداء څخه د پښتنو احوال لري او هم وقايع په خورا ښه صورت ليکي، د سلطان محمد د تاريخ دوهم ټوک چي د ده د عصر وقايع او هم مشاهدات وو ده ليکلی او هم چاپ سوي دي چي د هغه نسخې متاسفانه د امير عبدالرحمن خان په وخت کي ضايع کړلي سوې او اوس نه ميندلي کيږي، مګر له پخوانو خلکو څخه روايت دی چي له هغه کتابه يو څو نسخې پاته سوي او ضايع سوي نه دي د تاريخ سلطاني د دوهم جلد که کمه نسخه اوس وميندله سي د وطن د تاريخ لپاره به ډېر غنيمت وي.

سلطان محمد په زيارت د بيت الله شريف هم مشرف سوی و او پسله (۱۳۰۰ هـ ق) غالباً له کراچي څخه تللی او د هغه عصر د تورکيې په عربي مملکتو لکه: شام، عراق او نورو ... ګرځېدلی او هم هوري وفات سوی دی.

خالص يو د پارسو شعر ديوان هم درلودی چي د ده تر مرګ وروسته محمدابراهيم او د ده زوی هغه اشعار سره ټول کړي وو، له دغه کتابه فقط لومړنۍ درې پاڼي زما څخه وې، ابراهيم ليکي: زما پلار چي بيت الله ته ولاړ بيا يې احوال معلوم نه سو څو کاله وروسته د سلطان محمد خان ورور حاجي جان محمد کندهار ته راغی او وې ويل چي حاجي سلطان محمد په تورکو کي وفات سو، ابرهيم وايي: چي د پلار ډېر اشعار او منثور ليکونه زما څخه وو، هغه مي سره ټول کړل او د (ديوان خالص) په نامه مي وبلل.[1]

ما (حبيبي) د خپلي کورنۍ له لويانو څخه (خدای ﷻ دې وبخښي) اورېدلي وو چي سلطان محمد خان عالم او خورا پوه ليکوال و، په کندهار کي به هر

(1) د تاريخ سلطاني مقدمه او د ديوان خالص لومړنۍ قلمي پاڼي.

کله له پوهانو او علماوو سره محشور و، او د مشهور حبو اخوندزاده لـه زوی عبدالرحیم اخندزاده څخه یې استفاده او لوست کړی و، او د هغه ملګری هم و، چې لـه کندهاره فـرار سـو نـو هـم د مولـوی عبدالرحیم اخنـدزاده د زوی مرحوم عبدالرؤف خان سره یو ځای کاکړستان ته ولاړ.

دا دوه بیته د ده له یوه مناجاته را اخیستل کیږي[1] :

اگر فضیلت نگردد دستگیرم
زشر نفس خود در دم بمیرم
زشر نفس و شیطان ده امانم
مگر دان جز بذکر خود زبانم

﴿ ۴٦ ﴾

قاسم علي خان د (محاربهٔ کابل) ناظم

دا سړی د هند دی، په (۱۲۶۰ هـ) یې د (محاربهٔ کابل) په نامه د فردوسي د شهنامې په وزن یو کتاب تخمیناً په نه زره بیته کې نظم کړی دی دا کتاب د فیض محمد له ماخذو څخه دی. چې د سراج التواریخ په کښلو کې استفاده ځنې کړې ده. قاسم علي د شاه شجاع له عصره خپل تاریخ شروع کوي. د افغانستان د اړو دوړ او انقلاب حوادث او د پردو د حملو او جګړو وقایع په کندهار او کابل کې څرګندوي. که څه هم دا کتاب د متجاوزینو په طرفداري کښل سوی دی خو بیا هم د وطن د تاریخ د دغې دورې لپاره بد نه دی، او استفاده ځنې کېدای سي. د کتاب ادبي جنبه او شعر خوږ او روان دی په (۱۲۷۲ هـ) د اګرې په لیماني مطبعه کې چاپ سوی دی. مګر نسخې یې اوس لکه قلمي کتابونه ډېرې نه میندلې کیږي او دغه کتاب هم لږ خلک پېژني، مؤلف د کتاب په سر کې لیکي : چې زه د سند په

[1] د دېوان خالص قلمي پاڼي.

سفر ولاړم چې راغلم خلکو د سفر معلومات راڅخه غوښتل ما هم نظم کړل د نمونې په ډول د کتاب د پای څو بیتونه ولولئ :

ستـایش به یزدان که این نامه ام
سـراپا برار است از خـامه ام
مـگر جان فـردوسی پاک زاد
ز فـردوس در قـالبم رونـهاد
که زان همت این نامه را گفته ام
سخن همچو سلک گهر سفته ام
بدریای معنی شدم غوطه خور[1]
بسـه سال انـدوختم این گـهر

﴿ ۴۷ ﴾

رساله نسب نامه فرقه غلجي

دا رساله میا عبدالحکیم کاکړ لیکلې ده، چې دی د ۱۱۴۵ ق په شاوخوا کې د کندهار د خلکو لوی لارښوونکی او د میا فقیرالله جلال آبادي مرید او معاصر و (۱۰۷۰ ـ ۱۱۵۳ ق) دا عالم او متصوف مشهور سړی ډېر نور تالیفونه هم لري او مرقد یې د کاکړو د لورلائي په تل چوټیالۍ کې دی.

میا عبدالحکیم پسله ۱۱۵۰ ق یوه رساله د پښتنو د قبیلو او لنډ تاریخ په باب کې په دري ژبه وکښله، چې اوس یې یوه خطي نسخه ماته پرته ده. دا د پښتنو یوه لنډه تاریخچه ده چې لومړي فصلونه یې د غلجو نسب نامه او د دوی د پاچهانو او مشرانو احوال بیانوي لکه : د توخو مشران، سلطان ملخي او حاجي ایدل او د هوتکو مشران حاجي میرویس او شاه محمود او شاه اشرف او شاه حسین د نادر افشار تر حملې پورې.

[1] له محاربهٔ کابل څخه.

نور فصلونه د لودي اولاد او په هندوستان کي د پښتنو شاهانو او د سوريانو او د شېرشاه احوال په لنډ ډول بيانوي.

د دغي رسالي په پاى کي داسي کښلي دي: مؤلف رساله ملا عبدالحكيم كاكرى است بموجب ارشاد عمهٔ زمان ... محب العلماء جناب عبدالعزيز خان غلجى توخى محمدزى برهان خيل كه از كندهار بقصد سپه گرى بهندوستان امده بود و به رتبه اميرى رسيده و چند گاه نائب دار السلطنته لار (؟) بود ... و هر افغان كه از ولايت بهندوستان امدى از نوازش او محروم نرفتي ..."

د ميا عبدالحكيم دغه رساله که څه هم کوچنوټې ده خو حاوي او مفيده ښکاري.

﴿ ۴۸ ﴾

روزنامهٔ غزوات هندوستان

دا کتاب د امير تېمور کورگان د فتوحاتو بيان دى، تر هغه وخته چي دى په ۸۰۱ ق کال هندوستان نيسي. مؤلف يې غياث الدين على بن جمال الاسلام دى چي په فارسي ژبه يې دا لنډ کتابگوټى کښلى و.

د افغانستان او پښتنو په تاريخ کي دا کتاب له دې جهته گټه ور دى چي د امير تېمور سفر او جنگونه له هراته تر کابله او اباسينه رانيسي، او په اوسنۍ پختيا ولايت کي د پښتنو مشرانو نومونه او قبيلي او جغرافي ځايونه هم ذکر کوي.

د دې کتاب يوه خطي نسخه چي په ۱۰۱۵ ق کال کښلې سوې وه په پتروگراد کي وه او يوه روسي محقق ليوز يين تصحيح کړه چي بيا نو ۲۱۲ مخه متن او ۲۰ مخه فهرستونه له يوې روسي مقدمې سره واسيلي بارتولد د پتروگراد د دار العلوم په مطبعه کي چاپ کړه ۱۹۱۵ م.

﴿ ۴۹ ﴾

ائمة الافاغنه

امير افضل جدون د لاهور په هفته وارسيف ۷ سپتمبر ۱۹۹۵ م کال ليکي: ملا خانمير يوه چارمقاله لري، چي په ۱۱۵۵ ق تاليف سوې ده، او دى له بله عربي کتابه ډېر مطالب رانقل کوي. چي هغه کتاب ائمه الافاغنه دى او مؤلف يې ابو الخطيب شيرازي نوميږي چي په ۵۳۵ ق کال مړ دى.

دا کتاب هم په فارسي او هم په پښتو ترجمه سوى دى چي سيد عبدالجبارشاه د سوات معزول امير يې دواړي نسخي درلودې. فارسي مترجم يې محمدجواهر خان سواتى و. چي دغه نسخه يې امير افضلجدون ليدلي وه، او مستر التررا امريکايي په پښتو گايد کي ليکي: چي ما هم د ائمه الافاغنه فارسي ترجمه په باجوړ کي د يوه خانه سره ليدلې ده. د ملا محمد خانمير د چارمقالې په يوه حاشيه کي داسي کښلي وه چي: "بدانيد كه اكثراً اخبار حواشى از كتاب ائمه الافاغنه است و ائمه الافاغنه از ... ابوالخطيب شيرازى يوشع بن ابراهيم بن معصوم بن عبدالجبار بن سليمان شيرازى بن ليث كاكرى است ... ابوالخطيب براى تحصيل علم از شيراز به بغداد رسيده در تلامذهٔ ابوبكر داخل شد." (سيف طبع لاهور ۱۹۵۵ م)

داسي ښکاري چي په دغه سنه ۵۳۵ ق کي به تحريف او سهوه راغلي وي. ځکه چي ابوبکر احمد بن علي مشهور په خطيب بغدادي په ۳۹۲ زوکړى او په ۴۶۳ ق کي مړ دى، نو که موږ د دغه ابوالخطيب شيرازى عمر ۸۰ کاله هم وگڼو، د بغدادي خطيب د مرگ پر وخت به دى بيخي کوچنى هلک وي. چي د بغدادي خطيب د شاگردۍ سن ته به نه وي رسېدلى.

ځکه چي د ائمه الافاغنه نسخې ثقه خلکو ليدلي دي، نو د منلو وړ خبره ده. (وگورئ په وروسته بيان کي د ملا خانمير چارمقاله)

﴿ ۵۰ ﴾

د ملا محمد خانمير چارمقاله

لکه چي تاسي په ۴۹ عدد کي د ائمه الافاغنه تر نامه لاندي ولوستل دغه کتاب په فارسي ژبه ليکل سوی او ځيني برخي يې له ائمه الافاغنه څخه را اخيستي دي، لکه امير افضل جدون چي د راولپنډي د تعمير په ورځپاڼه ۴ فبروري ۱۹۵۶ م کي کښلي دي: چار مقاله په ۱۱۵۵ ق ملا خانمير تاليف کړې ده چي دوې خطي نسخې يې دغه سړي د ضلع هزاره په نوان شهر کي لرلې.

د چارمقالې په حاشيه کي داسي کښلي دي، چي دغه حواشي اکثر له ائمه الافاغنه څخه رانقل سوي دي، او مطالب يې هغه داستانونه وو چي پخوا د پښتنو د کسي غره او کيس نيکه لپاره، سره راجوړول سوي وو او بيا د نعمت الله په مخزن افغاني او نورو تاريخي کتابو که هم رانقل سوي چي له تاريخي واقعيتَه سره څنګ نه لګوي.

په دغسي کتابونو کي کله کله ډيري ګټوري خبري پيدا کيږي چي د اوسنيو تاريخوالو په کار ورځي خو ځيني داسي خبري هم پکښي وي چي هغه نه عقل مني او نه له تاريخي پرله پيېلو واقيعتو سره سميږي. ځکه چي ما په خپله دا چار مقاله نه ده ليدلې نو تر دې زيات څه نه سواى پر ويلاى.

﴿ ۵۱ ﴾

اسرار الافاغنه

دا کتاب په پښتو ژبه صابر د خضر زوی کښلی و، چي دغه خضر د شاه قاسم سليمان مريد و، مستر ډير ستارټ د ايشيا ټک ريسرچز د دوهم ټوک په ۷۰ مخ کي ليکي چي دغه کتاب بيا له پښتو څخه خير الدين نومي ليکوال په فارسي ژبه خلاصه کی. (تاريخ افاغنه ۸۹/۲)

په لوړ بيان کي خضر د شاه قاسم مريد و، لکه چي د دغه رسالې په درېيم عنوان کي ويل سوي دي دغه شيخ قاسم سليماني د شيخ قدم زوی او د شيخ

متی له علمي او روحاني کورنۍ څخه و. چي په ۹۵۶ ق زېږېدلی او په ۱۰۱۶ ق د هند په چنارګړه کي مړ سوی دی، نو که د اسرار الافاغنه مؤلف خضر د ده معاصر او مريد وي نو د کتاب د تاليف وخت د ۱۰۰۰ ق کال شاوخوا اټکل کولای سو. خو د دغه کتاب پښتو يا فارسي نسخه ماته نه ده معلومه.

﴿ ۵۲ ﴾

خواجو ملېزی د (تواريخ افاغنه) ليکوال

دا کتاب د ۱۰۳۱ ق او ۱۰۳۳ ق تر منځ په پښتو ژبه د خواجو ملېزي په قلم تاليف سوی و، چي دی د يوسفزو د لوی مشر خان کجو له مصاحبينو څخه يوسفزی ليکوال و، او په خپل تواريخ افاغنه کي يې له ۸۸۰ تر ۹۹۴ ق پوري د پښتنو قبيلو هجرتونه او جنګي او اجتماعي پيښي د خان کجو تر مرګه ليکلي وي.

د دې کتاب يوه نسخه د ۱۱۸۰ ق په شاوخوا کي د هندوستان د شهاجهان پور د پښتنانه نواب بهادرخان داود زي په کتابخانه کي وه. او هغه يې د روهيل کهنډ مشهور حافظ خان بريڅ ته واستوله، کله چي دغه پښتون حکمران دغه نسخه وليدله نو يې د خپل دربار يوه پښتون ليکوال پير معظم شاه ته وويل چي دا نسخه واخله په ساده ژبه يې د عامو خلکو د کتلو لپاره ترتيب او تهذيب کړه. نو معظم شاه هم دغه کار په ګډه وډه پښتو او فارسي تر سره کی چي د تواريخ رحمت خاني تر غنوان لاندي ښودل سوی دی (نمبر ۵۳)

متاسفانه د خواجو اصل کتاب تواريخ افاغنه اوس نسته خو د دوهم مؤلف پير معظم شاه سره را اوډلي او سم کړی کتاب د تواريخ رحمت خاني په نامه چاپ سوی دی.

خواجو خورا پوخ او سترګه ور سپېڅلی مؤرخ دی چي معظم شاه يې (مؤرخ محقق قاصی اين قصص) بولي او په کتاب کي يې داسي مشران او واقعي ښودلي سوي دي چي بل ځاى يې نه مومو، او داسي ښکاري چي

خواجو د پښتو ژبې شاعر هم و، چې د ده د يوه نظم نمونه هم په تواريخ رحمت خاني کې راغلې ده. (ص ۴) خواجو په خپل تواريخ کې د خان کجو د مرګ يادونه هم کوي، نو ځکه ويلای سو چې د کتاب په ټولونه او ليکنه به د کجوخان تر مرګ وروسته پيل سوی وي. خدای دې حافظ رحمت خان او معظم وبخښي، چې د خواجو ورک سوی تواريخ يې موږ ته په تواريخ رحمت خاني کې را خوندي کړی دی.

﴿ ۵۳ ﴾
د پير معظم شاه (تواريخ رحمت خان)

په دې کتاب کې د پښتنو قومونو د هغه هجرت وقايع راغلي دي چې د هجري نهم قرن په دوهمه نيمايي کې يوسفزي د کندهار او ارغسان له سيمو څخه د کابل له لاري ننګرهار او د پېښور سيمو ته تر اباسين او سواته پوري خپاره سوي وو.

د کتاب مؤلف د پېښور د پير سباک کلي پير معظم شاه ولد پير محمد فاضل دی، چې د حافظ رحمت خان بړيڅ په غوښتنه يې په ۱۱۸۱ ق کال په هندوستان کې په روانه او خوږه پښتو کښلی دی، او دغه اوه مقامه لري:

۱. د ښخي او غوري قومونو اصلي وطن
۲. د يوسفزو رارسېدل پېښور ته او دوابه او يا جوړ نيول.
۳. يوسفزي سوات ته ځي او بابر پاچا دلته راځي.
۴. ککياني دوابې ته راځي.
۵. د ککيانو او د لازاکو جنګ.
۶. شيخ ملي دغه نوي نيولي سيمې سره ويشي.
۷. يوسفزي تر لنډي اوړي او د غورياخيلو سره جنګ کوي.

په دغو اوو برخو کې د ۸۸۰ هجري قمري کاله تر ۹۹۴ ق (۱۴۷۵ _ ۱۵۸۵م) پوري تاريخي پيښې بيان سوي دي.

د دې کتاب اصلي ماخذ يو کتاب تواريخ افاغنه و، د ډهلي د پښتنانه مشر نواب بهادرخان داودزي له کتابخانې څخه حافظ رحمت خان ته

را استول سوی و. (په دغه رساله کې نمبر ۵۲) او پير معظم شاه د ده په امر هغه کتاب نوی تحرير او ترتيب کی او نوم يې تواريخ رحمت خاني پر کښېښود. دا کتاب په ۱۹۷۱ م کال د پېښور پښتو اکاډيمی د ښاغلي روشن خان په همت په ۱۸۸ مخه کې چاپ کی، چې په پښتو او فارسي دواړو ژبو ګډ ليکل سوی دی، او په تاريخي لحاظ يو خورا درونډ او ګټه ور کتاب ګڼل کيږي. (د تفصيل لپاره وګورئ د دې رسالې ۵۲ عنوان خواجو ملېزی)

دا هم زياتوم چې د تواريخ حافظ رحمت خاني په نامه يوه غټه اردو ترجمه هم د پېښور اکاډيمی په ۱۹۷۶ م په ۷۰۰ مخو کې چاپ کړېده چې د کتاب د متن ترجمه له نورو خورا مفصلو تعليقاتو سره د ښاغلي روشن خان يوسفزي په قلم ده، او ډيري ګټوري خبري او شجرې پکښې زياتي کړي دي. چې د تاريخ څېړونکو ته په کار ورځي. (جزاء الله خيراً)

﴿ ۵۴ ﴾
سعادت نامهٔ افغاني

دا په پښتو ژبه د پښتنو تاريخ دی، چې مؤلف يې سعادت خان د هدايت الله زوی و او ښايي چې د پېښور د خليلو په ټپه کې تيار سوی وي. دا کتاب سل کاله دمخه په پېښور کې چاپ سوی دی چې په آخر کې يې داسي کښلي دي: "سعادت نامهٔ افغاني مطبوعه ۱۸۶۶ مطابق ۱۲۹۰ هـ. دا کتاب د پېښور د جبل چاپ خانه کې د مير اکبر د اروغه په انتظام د مستر هنري بکټ قايم مقام انسپکټر مدارس صوبه سرحد په اجازت چاپ شو"

ښاغلی روشن خان د يوسفزو يو سترګه ور ليکوال چې دغه نسخه يې ليدلې ده داسي ليکلي چې: دا کتاب د تواريخ رحمت خاني د لفظ لفظ تاييد کوي، او د تاليف وخت يې تر تواريخ رحمت خاني وړاندي ښکاري، د يوسفزو حالات په تفصيل ليکي په کاټلنګ کې د يوسفزو او د لازاکو جنګونه شوي دي، دا کتاب يې په تفصيل بيانوي، او پښتو يې د خليلو د ټپې له محاورې سره برابره ده.

دلته د نمونې په توګه دغه څو کرښې را اخیستلې کیږي : "پښتنو ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي، او بعضې قبیلې د دې درېو قبیلو سره یو ځای اوسي، چې دوی ورته حصه لګه د ورور ورکړې ده، خو دغه همسایه دي، دا لویې کورونه درې دا دي :

اول :- خېښي

دوهم :- غوري

دریم :- کرلاني

(پښتو مجله _ اکتوبر ۱۹۷۹م _ د پېښور چاپ)

﴿ ۵۵ ﴾

محمد امین سرپرېکړی د (جګړه د محمود افغان نیول د اصفهان) لیکوال

دغه مولف او مورخ محمد امین نومیږي، چې په قوم مرانۍ کوچی او د مرغې د غونډان و، دی د خپل عمر په ۳۶ کال په ۱۱۳۵ ق د هوتک شاه محمود په لښکرو کې د ارسلا خان ناصر تر بیرغ لاندې اصفهان ته ولاړ، او د ایران د فتح جنګونه یې ګرده په خپلو سترګو ولیدل، او یو کتاب یې په پښتو وکیښن.

د دې کتاب نسخه ما نه ده لیدلې، خو د ده زوی حافظ نورمحمد یوه قصه د (بربښنا او خدی) په نامه په ۱۲۰۴ ق کښلې وه، چې خطي نسخه یې سته. د دغې قصې په سریزه کې نورمحمد داسې کاږي : "چې زما پلار د اصفهان په جګړه کې په ۳۵ کلنۍ برخه اخیستې وه، او کله چې بیرته راغی نو ده مبارک چې حال د دې جګړې په خپله لیدلی و، نو یې یو وړوکی کتاب په ژبه خوږه د پښتو کې په حال د دې جګړې کې لیکلی و، او نوم د دې کتاب "جګړه د محمود افغان نیول د اصفهان" دی. خو حق دا دی چې ډېر ښه او رښتینی بیان دی، او دا کتاب په زښو د پښتنو له جهته د بدلو د قومو قیمتي دی، او نر و ښځې او کم و لوی یې خواهښتي دي."

(د بربښنا د قصې سریزه)

څکه چې د اصفهان د فتح په کال ۱۱۳۵ ق محمد امین د ۳۶ کالو و، نو یې د تولد کال ۱۰۰۹ ق ټاکلای سوای، چې وفات یې د نورمحمد په قول ۱۱۷۴ ق کال په ۷۵ کلنۍ کې دی.

د محمدامین زوی نورمحمد د ده له خولې وایي : "زه په دې غزا د اصفهان فتح کې ۳۶ کلنی وم د جنګ په فنونو او فتورونو کې ګرندی وم".

علاوه پر نثر او وقایع لیکنو باندې محمدامین څیني پښتو شعرونه هم درلودل چې نموني یې تر اوسه پاته دي.

(وګورئ تاریخي پلټنې ۱۶ د حبیب الله رفیع مقاله د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴿ ۵۶ ﴾

عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو لیکوال

دا لیکوال او د پښتو شاعر د حاجي میرویس هوتک د کورنۍ یو وروستني سړی دی، چې پلار یې عبدالجبار خان د حاجي انګو زوی و، او حاجي انګو د میرویس نیکه وراره و، چې د ژوند وخت یې په ۱۲۰۰ ق کال شاوخوا اټکلولای سو.

عبدالغفار د پښتو دېوان او د پنځ داستان (مثنوي) او د سوداګر بچه قصه لري، خو تر ټولو ارزښتمن کتاب یې د خپلې "کورنۍ حالات" دي چې په دې کتاب کې دی د خپلې کورنۍ حالات د ګرګین خان ګرجي له ظلمونو څخه را شروع کوي او د هوتکو د دورې وقایع لیکي، چې د ده له کتابه اوس فقط ۱۵ مخه سته، او د پای خوا یې پرې سوې ده. په موجوده وروستۍ پاڼه کې د شاه اشرف هوتک (۱۱۳۷ _ ۱۱۴۲ ق) او عثماني سپه سالار احمدپاشا د جنګ قصه راغلې ده چې دا جنګ په ۱۱۴۰ ق پېښ سوی و.

عبدالغفار په خپلو اشعارو کې هم کله کله څنې تاریخي وقایع او د خپل عصر مشاهیر یادوي، چې د تاریخ د څېړونکو په کار ورځي.

د کورنۍ حالات یوه ناقصه نسخه په سیوري کې د دغې کورنۍ له لمسو سره وه. (د تفصیل لپاره وګورئ : د پوهاند رشاد مقاله په تاریخ پلټنو کې تر ۱۱۵ مخ وروسته د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴿ ۵۷ ﴾

د باروزو جنګنامه

د باروزو قبيله د پښتنو غرغښتو ته رسيږي چې د پني له ښانګي څخه ده، پخپله بارو د حسين لسمی او د پني له پښتنه څخه دی.

وايي چې د پني قبيله اصلاً د کسي له غره څخه د درهٔ بولان له لاري د سانګان سيمې ته راغلي، چې د يوځايي او سيوی تر منځ يو ځای دی. له دوی څخه باروزئی تر اوسه هم پښتو وايي او ځانونه کاکړان بولي او دغه سيمه ګرده د باروزيو په نامه مشهور ده، د سدوزيو پاچهانو په وخت کې د سيوی حاکمان هم دوی وو او احمدشاه بابا د دوی يو لوی مشر عيسی خان د ښکارپور په حکومت ټاکلی و. د دغه کتاب مؤلف قاضي ملا شيخ محمد دی. چې د باروزيو اميرانو مسري خان او بختيار خان په نامه د نونسم قرن په لومړيو کلو کې تاليف سوی دی ځينې برخې يې منظومې دي، او د باروزيو د خاندان شجره هم لري، د جنيد خان احوال بيانوي، چې د شاه جهان معاصر ؤ د (۱۰۵۰ ق حدود) بيا نو د مندراخان او احمدخان او بختيار خان احوالي او د دوی جنګونه د کلات د احمدزو، بلوڅو سره ليکي، او کله چې ډومر کاکړان پر سانګان باندي ورخيژي او باروزی رشيد خان يې مخې ته دريږي دغه شخړې هم په تفصيل ليکي.

د دغه کتاب يوه خطي نسخه په دري ژبه د سيوی د کرک د کلي د سردار احمد خان سره وه چې مرحوم سلطان محمد پني ځني ليدلې وه.

﴿ ۵۸ ﴾

تذکير البار (حالات باروزائی)

دا کتاب د باروز پښتنو پر تاريخ باندي د ملا محمود جسکاني بلوڅ په قلم د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کې تاليف او کښل سوی دی. چې يوه نسخه يې د سيوی پولټکل ايجنټ ميکانګی ته په لاس ورغلې وه او دی وايي چې

له ۱۴۷۰ م کاله څخه د باروزو تاريخي واقعې لري، مګر بله خطي نسخه يې تر اوسه نه ده معلومه.

﴿ ۵۹ ﴾

منظومه جنګنامه

ناظم يې په دري ژبه نورمحمد کلهوړه د قلات د مير نصيرخان د وختو قاضی القضات دی چې د علم او تقوا خاوند و او کله ځان نورمحمد ګنجابی هم بولي چې ګنج آباد د بلوڅي قلات په کچهی کې و، يوه نسخه يې د کلات د لوی خان په کتابخانه او بله يې د سکهر د مولا شيدايي څخه وه، دا کتاب د نظم او نثر برخې لري، چې د احمدشاه بابا په زمانه کې د مير نصير خان لپاره تاليف سوی دی، او کوم جنګونه چې احمدشاه بابا له سکهانو سره کړي او په خپله مؤلف هم پکښې شامل و بيان سوي دي.

د احمدشاه بابا د وختو تاريخي وقايع ډېر لري او مستند ښکاري چې د اوم هندي لام بيان تر ۱۷۶۴ م پوري راغلی دی. دا کتاب ګنډاسنګه په انګريزي ترجمه او په امرتسر کې په ۱۹۳۹ م چاپ کړی دی.

﴿ ۶۰ ﴾

د (تذکرة الملوک) نومورکی ليکوال

دا کتاب لومړی پلا هغه وخت وپېژندل سو چې د يوې خطي نسخې له مخې په ۱۹۴۳ م د انګريزي ترجمې او ډېرو مفيدو تعليقاتو سره د مشهور روسي مستشرق مينورسکی په همت د انګلستان په کيمبريج کې چاپ او خپور سو.

د کتاب د مؤلف نوم چا ته نه دی معلوم، خو دوني ښکاري، چې دغه ګټور کتاب د ۱۱۴۰ ق په حدودو کې د شاه اشرف هوتک په غوښتنه چا په اصفهان کې کښلی دی.

موضوع يې د هوتکو د دورې ملکي تشکيلات او د دغه مملکت د ولاياتو عايدات او بودجوي مخارج او مداخل دي. چې د افغانستان د هوتکو شاهانو په تاريخ کې ښه معلومات په لاس راکوي. د دې کتاب فارسي متن په بېل ډول په ۱۳۳۲ په تهران کې هم چاپ سو.

﴿ ٦١ ﴾

موسی بن جرجيس د (تاريخ العجم و الافغان) ليکوال

دا يو عربي مؤلف دی چې د ۱۱۴۰ ق په شاوخوا کې ژوندی و او په لوړ نامه يې يو کتاب د ايران او افغانستان يو تاريخ وکيښ. چې له ۹۰۶ ق څخه بيا تر خپله وخته پورې وقايع بيانوي او د هوتکو فتوحات په ايران کې ښيي.

يوه خطي نسخه يې ۲۴۰ مخه د مصر په تيموريه کتابخانه کې خوندي ده او چاپ سوی نه دی.
(دکتور لطفی ـ فهرس المخطوطات المصوره طبع قاهره ۱۹۵۷ م)

﴿ ٦٢ ﴾

د قاسم علي افريدي تاريخ

د کليات افريدي په پيل کې د قاسم علي افريدي کښلی تاريخ موجود دی، دغه تاريخ په پارسي ژبه کښل سوی، ټول بابونه يې ۲۲ دي او د کليات په لومړيو ۱۰۹ پاڼو کې خطاطي سوي دي.

د کليات افريدي يوه خطي نسخه د پېښور د اسلاميه کالج په کتابخانه کې خوندي ده. او د دغې کتابخانې په کتابونو کې يې نومره ۱۹۱۰ ده.

د تاريخ په پيل کې دا بيانونه سته: نواب محمد خان بنګښ، ذکر اولاد فتح خان و ميرخان و جهانهان.

باب چهارم ـ در ذکر اولاد جهان خان.

باب پنجم ـ در ذکر نيکنام خان افريدی.

بابا ششم ـ در ذکر وفات جد بزرگوار و احوالات ديگر سرگذشت پدر بزرگوار خود، که در شهر فن آباد چند مدت سکونت نموده، باز در کوهسار سکونت فرمودند و نيز وفات اينجا يافتند. و ديگر ذکر نواب احمد خان بهادر غالب جنگ و نواب مظفر جنگ.

باب هفتم: در ذکر يتيم شدن و سبب پرورش يافتن خود مدح راست و درست محمد سعيد خان و عبدالرحمن بهادران قندهاری.

باب هشتم ـ در ذکر تفرقه افتادن دفعه اول در رسالهٔ محمد سعيد خان بهادر قندهاری و رفتن در رسالهٔ مرزا عطابيگ خان و باز آمد در رسالهٔ خان موصوف و آمدن عبدالرحمن خان.

باب نهم ـ در ذکر امدن متعلقان من در شهر فرح آباد و سکونت ورزيدن در شهر مذکور.

باب دهم ـ در ذکر ملک متعلقه موضع اخور گويا که مسکن پدر جد بزرگوار من بود و موجبات امدن از ملک ولايت در ممالک هندوستان و سکونت ورزيدن اينجا.

باب يازدهم ـ در ذکر نشستن نواب سعادتخان بر مسند وزارت و استعفاء کردن من از نوکری، سرکار موصوف و رفتن باطراف ملک جنوب تا به سوات بندر.

باب دوازدهم ـ در ذکر حالات شهر برهانپور.

باب سيزدهم ـ ذکر رسيدن من در لشکر مهاراجه جسونت.

باب پانزدهم ـ در ذکر اوقات اسيری افواج نواب امير خان بهادر و سرگذشت ابتداء خان غفرالله و سبب مشتهر شدن به لقب نواب امير الدوله محمد امير خان بهادر دلاور جنگ.

باب شانزدهم ـ حالات مقابله جنگ فرنگ و هولکر و هزيمت يافتن افواج فرنگ.

باب هفدهم ـ در ذکر سفر کردن بجانب ملک مالوه.

باب هجدهم ـ در ذکر نواب امير خان که عبور از دريای جمن و گنگ نموده.

باب نوزدهم ـ در ذکر مصالحت و موافقت فیما بین مهاراجه جسونت سنگ و هولکر بهادر مهاراجه دولت را و سندهه.

باب بیستم ـ در ذکر نوکری ملازم بودن برای چند در سرکار میرجعفر.

باب بیست و یکم ـ در ذکر ابنای روزگار و شکایت مفارقت برادران.

باب بیست و دوم ـ در ذکر معاش و حالات وفات برادر حقیقی و عقاید و ایقان معاد اهل تصوف.

﴿ ٦٣ ﴾

محمد امين ګلستانه د (مجمل التواريخ) ليکوال

ابوالحسن محمدامين د مجمل التواريخ بعد نادريه مؤلف دی د دولسمي سدۍ په منځ کي د پارس اوسېدونکی و، چي د نادر شاه افشار د سلطنت او وروستيو واقعو بيان يې په مجمل کي کښلی او دا کتاب لومړی پلا په ليډن کي په ۱۸۹۱ م کال چاپ سو، چي په فارسي ژبه و ان سکارمن چاپ کی، او بيا د دغي طبع له رويه په تهران کي په ۱۳۲۰ ش د مفيدو تعليقاتو سره چاپ سو. دغه کتاب د هوتکيانو او سدوزو او نادر افشار او زنديه شاهانو پر احوال باندي مفصل معلومات لري، او محمدامين د دې عهد يو مؤرخ ګاڼه سي.

﴿ ٦٤ ﴾

د (حقيقت بناء و عروج فرقۀ سکهان) ليکوال

د دې کتاب ليکوال نه دی معلوم، خو د تيمورشاه معاصر ښکاري، او د خپل وخت ديرلسمي سدۍ د لومړيو برخو حال يې تر هغه وخته کښلی دی چي تيمورشاه بيرته ملتان ونيو. د دې کتاب يوه انګرېزي ترجمه بنرجي په ۱۹۴۲ م کال له کلکتې څخه خپره کړه خو د لندن رايل سوسايتی د کتابخانې په فهرست کي د دغه کتاب مؤلف په غلطه تيمورشاه ګڼل سوی

دی او خطي نسخې يې ډيري دي. د احمدشاه او تيمورشاه په وختو کي چي څه له سکهانو سره پيښ سوي دي يو معتبر ماخذ يې دغه کتاب دی.

﴿ ٦٥ ﴾

حسين علي د (زيب تاريخها) ليکوال

دا کتاب د اتلسمي سدۍ په نيمايي کي ليکل سوی دی، او له ۱۱۶۰ ق ۱۷۴۷ م او د احمدشاه له جلوسه څخه بيا د شاه زمان تر سقوط ۱۸۵۱ م پوري يې واقعات راوړي دي چي تش يوه خطي نسخه يې اوس د ازبکستان د تاشکند د علومو د اکاډيمی په کتابخانه کي سته (۱۶۲۶ نمبر) او داسي ښکاري چي مؤلف به د شهزاده همايون سدوزي له نږدېکانو څخه وي، چي خپل تاريخ يې د ۱۲۱۸ ق د صفري په مياشت (جون ۱۸۰۳ م) کښلی دی، او دا کتاب ځکه چي تاريخ حسين شاهی (نمبر ۶۹) ته ډېر ورته دی نو ښايي چي مؤلف به له دې کتابه اخيستنه کړې وي.

﴿ ٦٦ ﴾

محمود حسيني د (تاريخ احمدشاهي) ليکوال

دغه منشي چي محمود د ابراهيم جامي زوی نومېږي، او د نادر افشار د منشي ميرزا مهدي خان شاګرد و په ۱۱۶۷ ق کال په مشهد کي د محمد تقي خان شيرازي له خوا د احمدشاه بابا حضور ته معرفي سو، چي د "مجلس نويس" په کار مقرر سي، دی حسيني سيد او د جام له اوسېدونکو څخه و چي د احمدشاه د خپل دربار په منشي ګري او وقايع ليکلو وټاکه، او ده تاريخ احمدشاهي د دې پاچا له جلوسه ۱۱۶۰ ق بيا تر مرګه ۱۱۸۶ ق وکيښ چي د هر کال وقايع بېل بېل لري، او يوه خطي خوشخطه نسخه يې اوس د لېنينګراد د شرقي څېړنو په مؤسسه کي سته (د ۹۳) چي په ۱۹۷۴ م کال په دوه ټوکه ۱۳۹۵ مخه کي د اتحاد شوروي د علومو اکاډيمی عکسي چاپ کړه.

دا کتاب غالباً دوه تحریره لري څکه یوه خطي نسخه یې د تهران د دانشگاه په کتابخانه کي هم سته، چي د دواړو نسخو محتویات لږ سره بېل دي، او داسي ښکاري چي د لېنن ګراد نسخه د مؤلف وروستنی مکمل تحریر وي، څکه چي دغه نسخه په پای کي د مؤلف د زوی محمد اسماعیل یوه مرثیه هم لري چي د احمدشاه بابا پر مرګ یې ویلې ده.

یوه بله نسخه هم د برتانیا په موزیم کي وه (او ـ آر ۱۹۶) چي د ۱۱۷۱ ق پر واقعو باندي ختمېده او تر ۱۰۲ پاڼي وروسته ناقصه وه. (وګورئ د ریو فهرست ۱/ ۲۱۳ د لندن چاپ ۱۸۷۹ م)

﴿ ٦٧ ﴾

عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه دراني) لیکوال

دا کتاب په فارسي ژبه حسین شیرازي کربلای د عبدالرحمن له تاریخ احمدشاهي څخه ترجمه کړی دی، چي خطي نسخه یې په برتش موزیم کي سته خو دا نده معلومه چي عبدالرحمن خپل تاریخ احمدشاهي درانی په څه ژبه کښلی دی؟

﴿ ٦٨ ﴾

شیخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم

دغه مثنوي د احمدشاه بابا د لومړي هندي لام پر احوال باندي په اتلسمه سدۍ کي نظم سوی، او احمدشاهي فتح یې ستایلې ده، خطي نسخه یې د پاریس په ملي کتابخانه کي سته.

﴿ ٦٩ ﴾

امام الدین حسینی چشتي د (تاریخ حسین شاهي) لیکوال

دا سړی اصلاً د افغانستان د چست له اوسېدونکو څخه و، چي په هند کي یې ژوند کاوه، او له افغانانو سره محشور و، ده خپل کتاب چي مرقع شاهان درانیه هم بلل سوی دی، په ۱۲۱۳ ق کال تمام کی، چي له احمدشاهه تر زمانخان پوري د افغانستان احوال ښیي، د شاهانو او د دربار د مشرانو معرفي په ښه ډول کوي، د ډهلي له درباره سره د افغاني دربارونو روابط ښیي، د سفیرانو نومونه او کارونه کاږي، څیني رسمي درباري خطونه هم کټ مټ لیکي، د مشهورو ځایو او لارو فواصل ښیي او د دې وختو لپاره یو عمده او باوري ماخذ دی.

یوه خطي نسخه یې د کابل په ملي ارشیف کي او نوري خطي نسخې یې د بانکي پور د خدابخش او د کلکتې د ایشیاټک سوسایټي او د برتیش موزیم په کتابخانو کي سته.

﴿ ٧٠ ﴾

تاریخ محاربهٔ کابل یا ظفر نامهٔ اکبری

دا کتاب ابوالقاسم دهلوي په دري ژبه نظم کړی دی، چي نسخه یې د حیدر اباد دکن په اصفیه کتابخانه کي وه، د دغه کتاب په سریزه کي ابوالقاسم وایي چي زه د سنده د انګرېزي ریزیډنټ په حکم د بلوڅو د قلات نصیر خان ولد محراب خان ته واستول سوم، چي دی د کابل د پادشاه ورور ته غاړه کښېږدي او شورش بند کی نصیر خان خو دا خبره ومنله، مګر د انګرېزي حکمران مطلب خو دا و چي نصیر خان په یوه چم څانته راولي او بیا یې نو ونیسي، له دې جهته یې ابوالقاسم وتراټه.

تر دې وروسته ابوالقاسم له سنده بیرته ډهلي ته څي او دغه خپل کتاب نظم کوي او داسي ښکاري چي د انګرېز او افغان په لومړي جنګ کي

ده په خپله تولي واقعې په خپلو سترګو ليدلي وې او ځيني رسمي سندونه يې هم کتلي وو. (د مولوی سيد محمد حسين اغلب موهاني نيرنګ افغان ـ ۵۴ د لکهنو چاپ ـ ۱۹۰۴ م)

د هندي مؤرخانو په اصطلاح محاربهٔ کابل د افغانستان د خلکو او انګرېزانو لومړی جنګ دی، چي له ۱۸۳۹ تر ۱۸۴۲ م پوري د انګرېزانو د هندوستان امپراتوري د افغانستان د خلکو پر اوږو راوځپاوه او خپل تول لښکر او اعتبار يې دلې بايلوول، دا کتاب ظفرنامهٔ اکبري ځکه بلل سوی دی چي په لومړي جنګ کي وزير اکبرخان د امير دوست محمد خان زوی هم د خلکو ملګری و، ظفرنامه په اردو ژبه هم شيخ ذوالفقار سجونپوري ترجمه کړې وه. (وګورئ: نمبر ۱۲۳)

﴿ ۷۱ ﴾

فدا حسين د (تاريخ افغانستان) ليکوال

د دې کتاب ليکوال سيد فدا حسين ترکسواز بخاري نوميږي چي د افغانستان په لومړي جنګ کي شامل و، او د خپلو سترګو ليدلی حال يې وکيښ، وروسته دی د امير دوست محمد خان سره لودهيانې ته ولاړ او تر تقاعد وروسته په ډهلي کي اوسېدی، او خپل کتاب يې په ډهلي کي چاپ کی.دغه کتاب د پيسه اخبار د خپروونکي محبوب عالم په لاس کي و او د تذکرهٔ اصول امير دوست محمد خان په ليکلو کي يې ډيري خبري ځني را اخيستي دي. (د نيرنګ افغان ۶۴ مخ)

﴿ ۷۲ ﴾

کاشي راج پنډت د (احوال جنګ بهاو و احمدشاه دراني) ليکوال

دا سړی د جنوبي هند وْ چي د نواب صفدر جنګ او د ده د زوی نواب شجاع الدوله نوکر وْ، چي دغه شجاع الدوله د پاني پت په جنګ کي د

احمدشاه ملګری و، ځکه چي کاشي راج د اوده په دربار کي ځلوېښت کاله منشي و، او رسمي سندونه يې هم کتلای سوای، نو د ده (بهاونامه) ثقه تاريخ کتاب ګڼه سي. او خطي نسخې يې د هند په کتابخانه کي سته، چي جيس براون په ۱۷۹۱ په کلکته کي په انګرېزي ترجمه او چاپ کی، او بيا په اکسفورد کي په ۱۹۱۶ م کال هم چاپ سو، او دوهمه ترجمه يې سرجادونا ته سرکار په ۱۹۳۴ م خپره کړه.

﴿ ۷۳ ﴾

غلام حسين ثمين د (حالات امدن احمدشاه دراني در هندوستان در سنهٔ ۱۱۶۹ ه) ليکوال

د دې کتاب فارسي خطي نسخه د هند د رامپور په کتابخانه او د لندن په شاهي سوسايټي کي سته.

کله چي احمدشاه په خپل ځلورم لام کي د اګرې او متهوري پر ډګر جنګ کاوه ثمين هلته حاضر و، او خپل ليدلی حال يې وکيښ. دی د فرخ آباد نواب عماد الملک (۱۷۵۶ ـ ۱۷۵۷ م) ته نژدې سړی و چي کتاب يې وليم ايروين هندي لرغون څېړونکي په ۱۹۰۷ په انګرېزي نشر کی.

﴿ ۷۴ ﴾

عبدالکريم کشميری د (بيان واقع) مؤلف

دا مؤرخ چي په ۱۱۶۶ ق يې خپل کتاب کښلی دی، د احمدشاه بابا لومړی عسکري سفر هند ته بيانوي، چي خطي نسخه يې هم په دغه کال کښلې سوې ده او څو نوري نسخې يې هم ميندلي کيږي. په خپل موضع کي مفيد کتاب دی. (احمدشاه دراني ۴۲۶)

يادونه : دغه کشميری عبدالکريم له علوي او بخاري عبدالکريم سره مه ګډوئ. کله چي نادر افشار له هندوستانه بيرته تی، کشميری ورسره ملګری و. او دغه احوال يې د هندوستان له تاريخه سره (له ۱۷۳۹ م څخه تر

۱۷۸۸ م پوري) وکښل چي انګرېزي ترجمې يې په ۱۷۸۸ م په کلکته کي خپرې سوې دي. (وګورئ عبدالکريم ۹۵ عبدالکريم علوي ۳۴)

«۷۵»

محمود الموسوي د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) ليکوال

دا کتاب (احوال اقوام چهارګانهٔ افغان) هم بلل سوی دی، چي د پښتنو د څلورو قبيلو ابدالي يا دراني، غلجي، بردراني يا روهيلي او سور او يوسفزو بيان دی، او د هري قبيلې څانګي او مشهور خلک هم د درانو له عروجه د شاه شجاع تر مرګه ښيي. دغه مؤلف ظاهراً د سدوزو د دربار د منشيانو له مشهوري موسوي کورنۍ څخه ښکاري. ځکه چي دغه کورنۍ خو د ميرزا هادي عشرت د احمدشاه منشئ له وخته په دربار کي وه، دغه کتاب په ۱۲۲۳ ق تاليف سوی او يوه نسخه يې په ۱۸۵۰ م کښلي سوې ده چي په برټش موزيم کي سته.

«۷۶»

محمد علي انصاري د (تاريخ مظفري) ليکوال

د ۱۸۱۲ م ليکلي خطي نسخه يې د پاريس په ملي کتابخانه او د حيدرآباد په آصفيه لايبريري کي سته. د هندوستان عمومي تاريخ دی چي د احمدشاه لامونه پر هندوستان بيانوي او خورا ګټه ور معلومات لري او پر دغه موضوع يې بل کتاب بحر المواج هم کښلی دی چي نسخي يې په برټش موزيم او د پاريس په ملي کتابخانه کي سته. په دې کتاب کي تر ۱۲۱۱ ق پوري وقايع ليکل سوي دي. دغه انصاري ته يو بل کتاب هم د تاريخ احمدشاهي په نامه منسوب دئ چي په ۱۱۹۶ ق يې کښلی و او خطي نسخي يې په برټش موزيم او انډيا آفس کي سته.

«۷۷»

محمداسلم د (فرحت الناظرين) ليکونکی

دغه کتاب په ۱۱۸۴ ق د هند پر عمومي تاريخ باندي کښل سوی او د احمدشاه پر هندي لامونو باندي خورا مفيد مواد لري، خطي نسخه يې د هند د کپور تلي په حکومتي کتابخانه کي سته.

«۷۸»

محمديوسف سدوزی د (کليات رياض) ليکوال

محمديوسف د محمدحسن خان سدوزي زوی متخلص په رياض د هرات د حکمرانو سدوزو له کورنۍ څخه دی کليات يې بحرالفوايد هم نوميږي، په ۵۷۲ مخو کي په ۱۳۲۴ ق په مشهد کي چاپ سو او دوولس برخي دی:

۱. بيان الواقعه
۲. ضياء المعرفه
۳. عين الوقايع
۴. دفتر دانش
۵. پاسخ و پرسش
۶. فيض روحانی
۷. منبع البکاء
۸. تخميسات
۹. رباعيات
۱۰. پريشان
۱۱. اوضاع البلاد
۱۲. خاتمه

په دې کتاب کي تاريخي وقايع او په هرات کي د سدوزو سوابق او اوضاع او د ذرانو د وختو ډيري واقعې ضبط سوي او مؤلف يې په تاريخ

خبر دی د خپل عصر یو فعال او په اوسني دنیا مطلع سړی و، چې د نونسمي سدی په پای کې یې په خراسان کې ډېر شهرت موندلی و، او کله چې په لومړي جنګ کې تزاري لښکر مشهد ته راغله دی په جنګ کې ووژل سو، کتاب یې د ادبیاتو او واقعه نویسی او تاریخ لیکلو یوه ګډه وډه نمونه ده او ډېر اطلاعات یې سره راټول کړي او په عین الوقایع کې یې د افغانستان د ۱۲ جنګو بیان کښلی دی .

﴿ ۷۹ ﴾

د اکماس کردي (جنګنامه)

دا کتاب په کردي ژبه په ۱۱۷۴ ق کال اکماس کرد په ایران کې کښلی او د سلطان حسین صفوي او محمود او اشرف افغان او نادر افشار حال یې بیان کړی دی. د دې کتاب یوه خطي نسخه د ایران د سنا په کتابخانه کې ۱۷۹ مخه نمبر ۱۳۶ سته چې په ۱۸ صفر ۱۲۷۷ ق ملا فرح الله بن عزیز الله کښلی دی. "وګورئ نسخه های خطی، کتابخانه مجلس سنا ۴۵۰ دفتر ۶ تهران چاپ ۱۳۴۸ ش"

﴿ ۸۰ ﴾

محمد جعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال

دا سړی اصلاً د صفویانو نوکر و، چې د احمدشاه سره په هندي لامونو کې ملګری و، ده له کندهاره د غزني او کابل او پېښور له لاري تر ډهلي پوري د ټولو پړاوونو او د پاني پت د جنګ احوال په منازل الفتوح کې کښلی دی، چې دی په دغه جنګنامه کې په خپله حاضر و، د دغه کتاب خطي نسخې په برټش موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته.

﴿ ۸۱ ﴾

د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد

د هندوستان په کاتهر کې چې کوم روهیله افغانان اوسي دا د دوی تاریخ دی، چې خطي نسخه یې په ۱۷۷۶ م کښلی سوې ده او په برټش موزیم او اشیاټک سوسایټی، لندن او د کلکتې په قومي کتابخانه کې سته.

﴿ ۸۲ ﴾

عروج و خروج احمدشاه دراني

دا کتاب د ۱۷۸۰ م په شاوخوا کې یوه نامعلوم مولف کښلی دی چې یوه نسخه یې د جان ریلنډ په کتابخانه مانچسټر کې وه، او د احمدشاه لامونه پر هندوستان بیانوي.

﴿ ۸۳ ﴾

سوهن لال سوري د (عمدة التواریخ) لیکوال

سوهن لال پلار منشي ګنپت رای او نیکه یې لاله حکومت رای سوري د احمدشاه دراني او د مهاراجه رنجیت سنګ د اسلافو معاصرین وو، چې دوی د خپل عصر معلومات سره راټول کړي او سوهن لال ته یې پرېښي وو، دغه لیکوال هغه ډول یاد داښتونه په پنځه ټوکه کې سره راغونډ کړل، چې کتاب یې ډېر تاریخي ارزښت لري او په لومړي دوو ټوکو کې د احمدشاه لامونه پر پنجاب باندي بیانوي، چې په لاهور کې په ۱۸۸۵ م کال چاپ سوي دي.

﴿ ۸۴ ﴾

(تهماس نامه) د تهماس خان لیکنه

دا سړی د احمدشاه بابا په وختو کې د معین الملک او د ده د مایني مغلانی بېگم او ضابطه خان روهیله خدمتگار ؤ او خپل حال یې په خپله کښلی دی چې په هغه کې یې د پاني پت جنگ او د احمدشاه د هندوستان د لامونو په سترگو لیدلي حالات بیان کړي دي، ۱۱۹۳ ق. د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کې چې یې خطي نسخه سته هغه په ۱۴۲۸ کښلې سوې ده، په برټش موزیم کې یې هم نسخه سته.

﴿ ۸۵ ﴾

تاریخ احمدشاهي

د دې کتاب د لیکوال نوم نه دی معلوم خو په ۱۱۶۷ ق یې د احمدشاه رنگیلا احوال کښلي او د احمدشاه دراني د هند د جنگي سفرونو مفید معلومات یې سره راغونډ کړي دي. خطي نسخې یې په برټش موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته، یو لنډون یې سرجادونات سرکار په انگرېزي هم چاپ کړی دی.

﴿ ۸۶ ﴾

مراسلات احمدشاه

دا یوه مجموعه فرامین او خطونه دي چې احمدشاه د ډهلي د پادشاه دوهم عالمگیر او نورو روهیلي افغاني مشرانو په نامه کښلي دي، د راجپوتو خانانو په نامه هم خطونه سته چې له ۱۱۷۳ ق څخه تر ۱۱۷۶ ق پورې په واقعاتو اړه لري او خطي نسخه یې د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کې وه.

﴿ ۸۷ ﴾

(شاهنامه احمدیه) د نظام الدین عشرت مثنوی

دا شاعر د احمدشاه معاصر و، چې شاهنامه یې د احمدشاه په نامه نظم کړه او د پاني پت لام یې پکښې بیان کی. دا مثنوي چې عشرت سیالکوټي نظم کړی دی تقریباً ۵۰۰ بیته لري چې ۱۱۷۴ ق ویلي سوي دي لومړی عنوان یې پسله حمد و نعمته له بدقولي وزیر هند و آرایش لشکر څخه شرو کیږي. خو احمدشاه په پېښور کې د میا عمر څمکني څخه د غزا اجازت اخلي او بیا په سرهند کې د شیخ احمد سرهندي زیارت کوي ډهلي نیسي او شاهزاده والا گهر پر تخت کښېنوي، د دې کتاب یوه نسخه ما د پېښور د بالاماني په کتابخانه کې لیدلې وه په برټش موزیم او د حیدر آباد په آصفیه کتابخانه کې هم سته.

﴿ ۸۸ ﴾

د قدرت الله صدیقي (جام جهان نما)

د مغولو د پاچهی تاریخ دی، چې د ۱۱۹۱ ق تر ۱۱۹۹ ق پورې وقایع لیکي، په دې کتاب کې یې د روهیلو او نورو افغانانو احوال په تفصیل کښلي دي، چې خطي نسخې یې د لندن د ایشیاټک سوسایټي په کتابخانه او د هند د پټیالې په آرشیف کې وي.

﴿ ۸۹ ﴾

د شېرمحمد خان (زبدة التواریخ)

دا کتاب وقایع ملتان هم نومیږي چې د ملتان پر تاریخ یې کښلی او مخصوصاً یې د دغه ولایت پر افغانانو حکمرانانو باندې ښه معلومات سره راټول کړي دي، خطي نسخې یې د لندن د شاهي ټولني په کتابخانه او د امرتسر په خالصه کالج کې وي.

﴿ ۹۰ ﴾

تاریخ بلوچستان

دا د اخوند ملا محمدصدیق تالیف دی، چي د ملا فتح محمد زوی او د فتح محمد پلار ملا حیات د ملا شهداد زوی و، چي دغه ملا شهداد له خپل ورور سره د اتلسم قرن په اولو وختو کي د بلوڅو قلات ته راغی او په مهري کي اوسېدی.

څکه چي دغه دواړه وروڼه د فضیلت خاوندان وو، نو يې د قلات د خانانو دربار ته لار وموندله او د خان قلات میر احمدخان تر وفات وروسته له دغي کورنۍ څخه صالح محمد وزیر ؤ، بیا نو د میر نصیر خان په وختو کي ملا حیات د ملا شهداد زوی او بیا فتح محمد وزیران وو، د دوهم میر نصیر خان تر وختو او ۱۸۴۵ م پوري وزیران له دغي کورنۍ څخه وو.

اخوند محمدصدیق په مستونګ کي زوکړی او خپل تاریخ يې په ۱۱ رمضان ۱۲۷۶ ق ختم کړ، چي سل مخه لري او یوه خطي نسخه يې د کوټي د سید عبدالمجید شاه سره او بله نسخه يې د بلوڅو د کلات په کتابخانه کي ده.

هیتورام په خپل کتاب تاریخ بلوچستان کي له دغه کتابه نقل کوي چي د بلوڅو د قبیلو خپل داخلي جنګونه بیانوي او بیا د هوتک شاه حسین حملي پر شال او مستونګ او قلات باندي ښیي، او د میر محبت خان او نصیر خان احوال تر میر محراب خان او ۱۸۴۵ م کاله په دري ژبه لیکي.

﴿ ۹۱ ﴾

د میرزا احمدعلي کتابچه

دا هم یو خطي کتابګوټی دی چي یوه نسخه يې د قلات په کتابخانه کي وه مؤلف يې احمدعلي د خداداد خان د وختو د شاغاسي ولي محمد مخ سړی دی. (۱۸۵۷ _ ۱۸۹۳م) دغه کتابچه له ۱۸۱۷ تر ۱۸۹۳ پوري د

کلات د خانانو محراب خان او دوهم میر نصیر خان او خداداد خان احوال لري، مؤلف يې په سنده کي ملازم و، په فارسي يې شعر هم وایه خطي دیوان لري. دا کتاب د قلات د بلوڅو خانانو روابط له افغانستانه سره هم نیسي.

﴿ ۹۲ ﴾

انندرام د (بدایع وقایع) لیکوال

دا سړی چي مخلص يې شعري تخلص دی، د احمدشاه په وختو کي د هند د لاهور اوسېدونکی و، او د بدایع وقایع په نامه يې د خپل عصر واقعات په فارسي وکښل. چي په هغو کي اکثر د احمدشاه بابا د هند جنګي سفرونو بیان راغلی دی، او یوه برخه يې په ۱۹۵۰ م د لاهور په اورینټل کالج میګزین کي چاپ سوې ده.

مخلص د ډهلي او لاهور په دربارو کي محشور سړی و. وقایع يې تر ۱۷۴۸ م پوري کښلي دي او په ۱۷۵۱ م په ډهلي کي مړ دی. د ده کتاب د احمدشاه پر لومړي هندي لام باندي مفید ماخذ دی.

﴿ ۹۳ ﴾

هانوي جونس د (انقلاب پارس) لیکوال

هانوي جونس یو انګریز سیاح دی. چي د اتلسم قرن په نیمایي کي هغه وخت په ایران کي و چي اصفهان د پښتنو هوتکو شاهانو په لاس کي و.

ده په انقلاب ایران کي چي څلور ټوکه دی د افغانانو د حملو او جنګو حال په تفصیل په ۱۷۵۳ کال کښلی دی او بیا يې خپله دوه ټوکه د ایران سیاحت نامه په ۱۷۵۴ ولیکله، چي دغه دواړه د افغانستان د تاریخ ښه منابع دي.

(وګورئ: ببلوګرافي پرشیا ص ۹۱ د لندن چاپ)

﴿ ۹۴ ﴾

د محمد حسن مستوفي (زبدة التواريخ)

دا کتاب يې په ۱۱۵۴ ق کښلی دی چې خطي نسخه يې د برتانيا په موزيم کې په نمبر ۳۴۹۸ (او ـ آر) سته له ۱۹۶ پاڼي څخه يې د ميرويس او شاه محمود حال شروع کړی دی.

(وګورئ : د ريو تکمله ۲۴ لوړ نمبر)

﴿ ۹۵ ﴾

مير عبدالکريم نديم د افغان او بخارا مؤرخ

دا ليکوال د ديرلسم هجري قرن له مؤرخانو څخه دی، چې د اسماعيل افغان زوی او اصلاً د کابل د شاه محمود سدوزي د دربار سړی و په خپله وايي (از بلاد کابلم در خدمت محمود شاه).

دی په ۱۲۱۹ ق کال د بخارا په دربار کې و او د بخارا د سفير امير علاء الدين سره يو ځای روس ته وليږل سو، نه مياشتې په پترسبورګ او مسکو کې او بيا اته مياشتې په استرخان کې و.

کله چې شاه محمود سدوزي لومړی پلار له کابله بخارا ته وتښتېدی نو دی له شاه محمود سره يو ځای و او د بخارا په دربار کې يې د قراول بيګی منصب هم درلود.

په ۱۲۱۲ ق ۱۸۰۷ م عبدالکريم د بخارا د يوه بل سفيره سره د روس له لارې استانبول ته ولاړ او هلته يې يوه ترکه ماينه وکړه، تر ۱۲۳۳ ق ۱۸۱۸ پورې هلته د بخارا د سفارت منشي و او د ګانکوفسکي په قول په ۱۸۳۰ م کال په استانبول کې مړ سو (د درانو امپراتوري ۱۳ مقدمه د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

د عبدالکريم له خپلو ليکنو څخه ښکاري چې دی ۱۸ کلن کشمير ته تللی او دوهمه پلا يې بيا کشمير ليدلی و په فارسي يې شعر هم وايه.

د نديم مهم کتاب په اوزبکي ژبه (افغان و کابل د بخارا و خيوق و خوقند خانګرينګ احوال و حکايات) دی چې له ۱۱۵۳ ق څخه بيا تر ۱۲۲۳ ق پورې چې د کتاب د تکميل کال دی، د دغو هيوادو تاريخي واقعې او ګټه ور اطلاعات پکښې ليکل سوي دي چې يوه د ۱۲۶۴ ق کال مخطوطه يې د استانبول د عارف بای په کتابخانه کې وه او اوزبکي متن يې په ۱۲۴۲ ق په استانبول کې چاپ سوی و. داسې ښکاري چې د دغه کتاب فارسي متن هم په خپله مؤلف کښلی و چې لومړی ټوک يې د مصر په بولاق کې په ۱۸۷۳ م کال چاپ سو، بيا يې فرانسوي ترجمه د تعليقاتو سره چارلس شيفر په پاريس کې په ۱۸۷۶ کال نشر کړه (ګنداسنګ، احمدشاه دراني ۴۲۶).

يادونه : دغه بخاري عبدالکريم (نديم يا نادم) له علوي عبدالکريم (نمبر ۳۴) او کشميري عبدالکريم (نمبر ۷۴) سره مه ګډوئ.

﴿ ۹۶ ﴾

محمدرحيم بخش د (دولت درانيه) ليکوال

دا کتاب په اردو ژبه ۱۴۴ مخه د ډهلي په قومي پريس کې په ۱۳۲۱ ق چاپ سو، چې مؤلف يې مولوي محمدرحيم بخش و. او د احمدشاه دراني احوال يې تر شاه زمانه (۱۱۶۰ ـ ۱۲۱۳ ق) پورې کښلي دي. دغه وقايع دمخه لا د ډهلي په قومي اخبار رفيق کې له ۲۵ اکتوبر څخه تر ۲۵ نومبر ۱۹۰۳ م نشر سوي وو، چې د رفيق اخبار د سيد ظهور الحسن په مديريت خپرېدی.

﴿ ۹۷ ﴾

د مير محمد باقر ياد داښتونه

دا مؤلف هغه وخت په اصفهان کې و چې په ۱۱۳۵ ق هوتکو پښتنو پر دې ښار حمله وکړه د صفويانو د سقوط حال يې په سترګو وليد او هغه يې

په خپلو یاد داښتونو کي بیان کی، چي د افغانستان د هوتکو د دورې یو ښه منبع ګڼل کیږي. (یغما شماره ۳ کال ۷)

﴿ ۹۸ ﴾

محمدطاهر وحید قزویني د (عباس نامې) مؤلف

ده خپل کتاب د دوهم شاه عباس صفوي په نامه کښلی دی او د صفویانو په وروستیو کي د هرات او کندهار ځیني تاریخي واقعې ښیي. د ایران په اراک کي په ۱۳۲۹ ق یې نسخه کښل سوې ده.

﴿ ۹۹ ﴾

د محمدعلي حزین تذکره

دا سړی د شاه محمود هوتک د حملې پر وخت ۱۱۳۵ ق په اصفهان کي و او له دغه ځایه هند ته وتښتېدی او د سترګو لیدلي واقعې یې په خپله تذکره کي وکښلې. چي د هوتکي دورې لپاره یو ماخذ ګڼه سي. دا کتاب څو واره چاپ سوی دی آخرنی طبع یې د تهران ده، په ۱۳۳۴ شمسي کال.

﴿ ۱۰۰ ﴾

د بصیرت نامې لیکوال

دا کتاب عبرتنامه هم بللی سي. یوه اروپایي ګرزندوی د هوتکو د فتح په کال په اصفهان کي وکښلی او خپل د سترګو لیدلي احوال یې پکښې تصویر کړي دي.

دا کتاب ابراهیم په ترکي او عبدالرزاق په فارسي ترجمه کړی دی. چي خطي نسخې یې په ایران کي سته او د یغما مجلې د ۷ کال په ۴ مه شماره کي له دې کتابه احوال افغان رانقل سوي دي.

﴿ ۱۰۱ ﴾

عبدالنبي بهبهاني د (بدایع الاخبار) لیکوال

دا کتاب په دوولسم قرن کي په فارسي تالیف سوی او موضوع یې د افغانانو حمله پر ایران ده چي د هوتکو پښتنو په دوره اړه لري. خطي نسخه یې په برټش موزیم کي سته.

﴿ ۱۰۲ ﴾

تاریخ خاندان سدو و میر افغان

دا کتاب په فارسي ژبه د سدوزو د کورنۍ پر تاریخ باندي کښل سوی او مؤلف یې معلوم نه دی. خطي نسخه یې د لندن په انډیا آفس کي سته.

﴿ ۱۰۳ ﴾

عبدالله د (تاریخ داودي) لیکوال

دا سړی د ۱۰۱۰ ق په شاوخوا کي د جانګیر په وختو کښې ژوندی و او دغه کتاب یې د لودیانو او سوریانو پر تاریخ باندي د سلطان بهلول لودي څخه تر (۹۸۳ ق) پوري کښلی دی، چي په کلکته کي د بنګال ایشیاټک سوسایټي چاپ کی، خطي نسخې یې په برټش موزیم او بانکي پور کي سته.

﴿ ۱۰۴ ﴾

ملا اختر د تاریخ لیکوال

دا سړی له کومه بله ځایه هیڅ ما نه دی پېژندلی خو بیلیو انګرېزي طبیب چي په ۱۸۵۷ م کال د سیاسي فد سره کندهار ته راغلی و داسي لیکي : چي ماته د کندهار حکمران سردار غلام حیدر خان د امیر دوست

محمد زوی اوه ټوکه تاریخي کتابونه راکړل او په هغو کې یو د ملا اختر تاریخ و چې په ۱۱۶۳ ق ۱۷۴۱ م کال تالیف سوی دی، او په دې کتاب کې داسې کښلي دي چې تر قیس دمخه درې ورونه وه: بلو (د بلوڅو پلار) ازبک او افغنه.

بیلیو خو د پښتنو پر نژاد او قبیله شناسي باندې ډېر مطالب لري خو د نورو هغو کتابو نومونه یې نه دي کښلي، کوم چې سردار غلام حیدر ده ته بخښلي وو. (وګورئ د ۱۸۵۷ م د سیاسي وفد رویداد په افغانستان کې د لندن چاپ ۱۸۶۲ م)

﴿ ۱۰۵ ﴾

محمد کاظم مروي د (نامهٔ عالم آرا) لیکوال

دا سړی اصلاً د مرو وزیر و، او نامهٔ عالم آرا نادري یې د نادر افشار لپاره وکښله چې په هغه کې یې د هوتکانو د پاچهۍ احوال د میرویس خان له غورځنګه بیا د شاه محمود او شاه اشرف احوال د نادر افشار تر جلوسه کښلي دي. لومړی ټوک یې په عکسي ډول په ۱۹۶۰ م کال له مسکوه څخه طبع او خپور سو.

﴿ ۱۰۶ ﴾

احمد علي خان وزیري د تاریخ کرمان لیکوال

دا سړی د قاجاري دورې د ۱۳۰۰ ق کال د کرمان اوسېدونکی و چې د کرمان تاریخ یې کښلی او په ۱۳۴۰ ش په تهران کې چاپ سوی دی.

په دې کتاب کې د افغانانو د جنګو او د دوی د کورنیو احوال د شاه محمود هوتک له وخته تر ۱۱۳۵ ق څخه بیا د قاجاري دورې تر آخرو وختو پورې راغلي دي او د افغانانو داسې کورنۍ او اشخاص یې هم ذکر کړي دي، چې تر هوتکیانو وروسته یې د زندیانو او قاجاریانو په وختو کې د کرمان او پارس پر سیمو سرداري کوله.

﴿ ۱۰۷ ﴾

د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کې

دا کتاب له اروپایي ژبې څخه د (تاریخ ایران و اروپا در عهد صفویه) په نامه عباس پرویز ترجمه کړی او په ۱۳۱۷ ش کال یې په تهران کې چاپ کړی دی، چې په ایران کې د هوتکیانو د وختو ډېر سیاسي واقعات بیانوي.

﴿ ۱۰۸ ﴾

ظفرنامهٔ خسروي

په دې نامه یوه خطي نسخه د تاجکستان د ختیځ پوهنې په څانګه کې سته، چې مؤلف یې معلوم نه دی خو ښایي چې د بخارا امیر نصرالله خان د دربار یو منشي وي، چې د (۱۸۲۶ تر ۱۸۶۰ م) کاله یې وقایع کښلي او د دغه امیر دربار یې په مفصله توګه ښوولي دي، دا کار د بل چا له لاسه نه و پوره، مګر د داسې چا چې په دربار کې به محشور و، په دې کتاب کې د بخارا او افغانستان سیاسي روابط او د شمالي افغانستان ځینې اوضاع ښوول سوي دي.

(د نظراوف د بخارا او افغانستان روابط د تاجکستان چاپ)

﴿ ۱۰۹ ﴾

خاینکوف د بخارا د خانۍ او علمي تحقیقاتو لیکوال

ن. و خانیکوف د روس د تزاري دورې یو مشهور عالم او سیاح دی چې په ۱۸۴۱ م کال د بوتینیف له سفارتي ډلې سره بخارا ته راغی او د بخارا د خانۍ هیواد پر احوال یې خپل مشهور کتاب وکیښ. بیا په ۱۸۵۷ م کال دی د افغانستان پر خوا د یوې علمي ډلې مشر و، چې امیر دوست محمد خان دوی کابل او کندهار ته نه پرېښوول او دې ډلې خپل علمي سفر

په هرات کي ختم کی. د دې سفر مشاهدات هم ګرده په علمي ډول ترتيب سوي او په هغو وختو کي په روسي ژبه خپاره سوي دي، او د افغانستان د هغه وخت ځني اوضاع ښه رابښيي.

﴿ ۱۱۰ ﴾

نورمحمد د (تاريخ سلېماني) ليکوال

مولف يې د پنجاب د ميانوالی له پښتنو څخه حاجي نورمحمد سلېماني دي چي د تولد تاريخ يې ۲۶ رمضان ۱۲۵۰ ق و، دی ځيني نور تاليفونه هم لري. ارشاد نوري يې د تصوف او طريقت بيان کوي او زاده الاعوان يې تاريخ دی.

دی په تاريخ سلېماني کي د افغان اولياوو احوال ليکي، چي له هغو څخه د خواجه سلېمان او مکي خان او ابراهيم او موسی او ملا يوسف احوال شهاب الدين خان په خپل تاريخ کي راوړي دي.

(تاريخ افاغنه ۲ _ ۹۰)

داسي ښکاري چي تاريخ سلېمان د پښتنو د تاريخ يو کتاب و، ځکه چي اکثر عرب او عجم پښتانه سلېماني بولي.

﴿ ۱۱۱ ﴾

شاه محمد د (تاريخ خاندان سدوزايي) ليکوال

دا کتابګوتی شاهزاده شاه محمد سدوزايي د سنده په ټهلی کي په دري ژبه تاليف کړی او په ۳۰ نومبر ۱۹۱۳ م غره محرم ۱۳۳۳ ق يې پای ته رسولی دی. په خپله دغه مولف ولد جان محمد بن خدادا بن تاج محمد بن پيرمحمد بن ايوب شاه بن تيمور شاه بن احمدشاه و. چي په لومړي فصل کي د ايوب شاه په دوهم فصل کي د ايوب شاه زامن په دريم فصل کي د شهزاده پيرمحمد سفر شکارپور ته په څلورم فصل کي د دغه شهزاده مرګ په ۱۸۸۴ م کي ښيي. په پنځم فصل کي د پيرمحمد زامنو او شپږم فصل د

شهزاده شاه محمد د ميرې بيان او اووم فصل د شاه محمد تکاليف اتم فصل د نورجهان او نهم فصل د شاهزاده دين محمد يادوني دي.

د دغه کتاب خطي نسخه ما د شکارپور ګړي ياسين د دراني بدر عالم په کتابخانه کي ليدلې وه، او د سدوزو د کورنۍ د ايوب شاه د ټبر شجرۀ نسب په دې دوو سوو کلو کي ځني معلوميږي.

﴿ ۱۱۲ ﴾

محمد حسن خان مراغی د (مطلع الشمس) ليکوال

دا سړی د ايران د قاجاري دربار يو مهم رکن و، چي د صنيع الدوله او اعتماد السلطنه لقب يې درلود (متوفي ۱۳۱۳ ق) او خپل کتاب يې د مطلع الشمس يعني خراسان په نامه درې ټوکه کښلی دی. چي دوهم ټوک يې د دې سيمي تاريخ له ۱۰۳۶ څخه تر ۱۸۸۵ م پوري بيانوي او ځيني واقعات يې په سترګو هم ليدلي دي.

دا کتاب د افغانستان د درانو شاهانو روابط د خراسان له يوې قديمي برخي طوس او نشاپور سره بيانوي او د احمدشاه فوجي لامونه پر دې سيمه په تفصيلي ډول ليکي. (د تهران چاپ ۱۳۰۱ ق)

د ده بل تاريخي کتاب منتظم تاريخ ناصري دوه ټوکه په تهران کي چاپ سوی و، چي په دې کتاب کي هم د درانو شاهانو د وختو واقعات په هرات او غربي افغانستان کي بيان سوي او په دوهم ټوک کي د صفويانو د سقوط احوال او پر اصفهان د افغانانو قبضه بيانوي، چي د هوتکو د وختو لپاره ښه منبع ګڼدای سي، کله کله ځيني رسمي اسناد او فرامين هم رانقل کوي.

﴿ ۱۱۳ ﴾

فريه فرانسوی ګرزندوی د افغانانو د تاريخ ليکوال

دا سړی يو فرانسوی سياح او پلټونکی ليکوال دی، چي د نونسمي پېړۍ په لومړۍ برخه کي په افغانستان کي ګرزېدلی، او مخصوصاً يې

هرات او د افغانستان غربي سيمي ليدلي دي. د ده (تاريخ افغانان) له لندنه په ۱۸۵۸ م کي خپور سو، چي هم تاريخي مواد هم د عمومي بشر پېژندني او جغرافيا او جامعه شناسی ښه ذخيره لري.

﴿ ۱۱۴ ﴾

فارسي اخبارات و مراسلات

د شرقي هند کمپنۍ چي د اتلسمي سدۍ څخه بيا تر نونسمي سدۍ پوري د خپلو استعماري غرضو لپاره په افغانستان کي کوم جاسوسان يا خبريالان مقرر کړي وو او هغو به د دې ځای د رسمي او اقتصادي او اجتماعي احوالو رپورټونه خپلو مرکزونو ته ورکول داسي مواد خورا ډېر دي چي د دې سيمي د تاريخي واقعو هنداري دي.

د ډهلي په ملي ارشيف کي چي څه مواد سته له هغو څخه ۲۳۱ هغه خطونه دي چي له ۱۷۷۶ څخه تر ۱۸۰۳ م پوري د کمپنۍ او د هندوستان او افغانستان په روابطو پوري اړه لري. او دغه مجموعه ډاکتر پرماتماشرن په ۱۹۶۶ م کال له ډهلي يونيورستي څخه خپره کړه چي فارسي متن يې ۵۲۲ مخه او مقدمه او فهرستونه يې ۱۰۴ مخه دی، نقشې او تصاوير هم لري.

په دغو سندونو کي د افغانستان د تېمورشاه او شاه زمان د وختو ډېر پاخه اطلاعات سته چي زموږ تاريخ ښه را روښانه کوي او د دې عصر پر سياسي اوضاعو باندي کافي رڼا اچوي.

﴿ ۱۱۵ ﴾

د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنۍ

دا هم يوه د خطونو او مراسلاتو مجموعه ده چي د کمپنۍ د مامورانو او هندوستانيو حکمرانانو او نوابانو تر منځ مخابره سوي دي، او د درانو د سلطنت واقعات ښه روښانه کوي. د دغسي خطونو يوه مجموعه په نه توکه کي له ۱۹۱۱ څخه تر ۱۹۱۳ م پوري له کلکتې او ډهلي څخه نشر سوې ده.

﴿ ۱۱۶ ﴾

بگدان اسلانوف د افغاني راپور ليکوال

دا سړی په ۱۷۶۴ م کال عسکري کپتان و، او د روسي حکومت له خوا افغانستان ته راواستول سو چي د احمدشاه بابا د سلطنت روابط د روس د پترسبورگ له سلطنته سره ونښلوي، دا وغواړي چي د کندهار دربار دي خپل يو سفير پترسبورگ ته واستوي. خو په دغه وخت کي چي اسلانوف راغی احمدشاه په هندوستان کي و، او ده نه وکړای سوای چي له احمدشاه سره وگوري.

بگدان اسلانوف د دې سفر راپور خپل حکومت ته وړاندي کړی دی. چي اوس د روسيې د خارجي سياست په آرشيف کي (اوغاني کارونه ۱۷۶۳ _ ۱۷۶۶م) خوندي دي.

دی د احمدشاهي دولت د خراساني توابعو او څينو نورو سياسي اوضاعو ښه معلومات ورکوي، چي څيني گزارشات يې گانکوفسکي د شوروي د ختيځ پوهني په مجله ۸۲ گڼه ۱۹۵۸ م کي نشر کړي دي.

﴿ ۱۱۷ ﴾

د يفريموف ياد داشتونه په روسي ژبه

ف . س . يفريموف يو روسي درباري مشاور د خپل سفر ياد داشتونه په ۱۷۸۴ _ ۱۷۹۶ _ ۱۸۱۱ م کلو کي څپاره کړل دې درباري مشاور د بخارا او خيوا له لاري فارس او هند ته سفرونه وکړه چي له دې ځايه بيا انگلستان او خپل وطن ته ولاړ. د ف . يفريموف نه کلن سفر په نامه يو کتاب چي دغه سيمه د احمدشاهي امپراتورۍ يوه وړوکې برخه وه نو د يفريموف معلومات د دغي دورې د سياسي او اقتصادي اوضاعو د روښانولو لپاره گټه ور دي.

﴿ ۱۱۸ ﴾

د جان فاستر د سفر یاد داشتونه

دا سړی د شرقي هند د کمپنۍ یو منصبدار و، چې د معلوماتو لپاره په ۱۷۸۳ م د درانو پاچهانو په وختو کې د ګرجي سوداګرانو په لباس له کلکتې څخه د کشمیر پر لار پېښور، کابل، کندهار او هرات ته راغی او دلته یې پر سیاسي واقعاتو او د ښارونو پر حال او تجارت او کسبونو او مالیاتو او ګمرکي محصولاتو او د ولایتونو پر حاکمانو او مرکزي حکومت او د تېمورشاه پر عسکري قواوو باندي مفصل معلومات ټول کړل او په دوه ټوکه کې یې په لندن کې په ۱۷۹۸ کال چاپ کړل. چې الماني ترجمه یې په ۱۷۹۹ م او فرانسوي په ۱۸۰۸ م له پاریسه خپره سوه.

﴿ ۱۱۹ ﴾

راورټي د پښتو او افغان پېژندنې ستر لیکوال

دا سپاهي او افغان پېژندونکی انګرېز مؤلف په ۱۸۲۵ م د انګلستان د پالموت د پیتهر راورټي په کور کې وزېږېدی او تر زده کړو وروسته په عسکري ضابطاتو کې هند ته راغی.

چې په ۱۸۴۳ م د بمبي په پیاده لښکرو کې و. او په ۱۸۴۸ م یې د ملتان په محاصره کې برخه درلوده. په ۱۸۵۰ م د سوات په جنګو کې شامل و. بیا له ۱۸۵۲ څخه تر ۱۸۵۹ م پوري په پنجاب کې د کمشنر معاون و. څو یې په ۱۸۶۳ م د میجرۍ په رتبه متقاعد سو. ده د هندوستان ډېري ژبې زده کړې وې. پر پښتو او فارسي ژبو باندي هم حاوي و، د هندوستاني اصطلاحاتو لوی قاموس یې په ۱۸۵۹ م خپور کی، او ډېر کتابونه یې کښلي دي.

چې دلته یې تش هغه کتابونه ښیو چې په افغان پېژندنې پوري اړه لري. وفات یې په لندن کې په (۲۰) اکتوبر ۱۹۰۶ میلادي دی.

(۱) پر افغانستان او د بلوچستان پر یوه برخه باندي یادداشتونه:

دا کتاب د جغرافیا او بشر پېژندنې او تاریخ یو غټ کتاب دی چې راورټي د افغاني او تاجیکو مؤرخانو او جغرافیا لیکونکو او شجره پوهانو د ناپېژندلو لیکونو په حواله سره راټول کړی دی، چې د افغانستان د خلکو د پېژندنې لپاره یو غټ تحقیقي کتاب ګڼه سي او په ۱۸۸۰ م لومړی پلا له لندنه خپور سوی دی.

(۲) د پښتو ګرامر درې واره بشپړ سوی او چاپ سوی دی. او د پښتو او پښتنو پر تاریخ یوه مفصله او ګټه وره مقدمه لري. درېیم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۳) پښتو ډکشنري په انګرېزي. دوهم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۴) ګلشن روه ـ د پښتو ادب غورچانې ۲۱۲ مخه لومړی چاپ هرتفورډ ۱۸۶۰ م، درېیم چاپ کابل ۱۳۵۶ ش.

(۵) د افغان شاعرانو له کلامه منتخبات چې له ۱۶ تر ۱۹ سدۍ پوري شاعران پکښې شامل دي. د انګلیسي ترجمې سره د لندن چاپ ۱۸۶۴ م.

(۶) د منهاج سراج جوزجاني د طبقات ناصري دوه ټوکه په انګرېزي ترجمه د تعلیقاتو سره د ۱۸۸۱ م چاپ.

(۷) د هرات تاریخ له قدیمه تر اوسه چې چاپ سوی نه دی او نسخه یې په انډیا آفس کې ده.

(۸) د افغانانو تاریخ او د دوی هیواد ـ چې له ډېرو خطي منابعو څخه راټول سوی و او د ده د مرګ پر وخت یې قلمي نسخه وه.

﴿ ۱۲۰ ﴾

پاترکروسینسکی د (انقلاب ایران) لیکوال

دغه سړی یو نصراني کشیش و، چې د هوتکو په وختو کې د اصفهان اوسېدونکی و او د شاه محمود او د اشرف د عصر واقعې یې په سترګو لیدلې او کښلي دي.

انګرېز مشهور ختیز پوهاند براون وایي چې د ده کتاب انقلاب ایران په انګرېزي هم ترجمه او نشر سوی و. (د عباس نامې مقدمه ز)

﴿ ۱۲۱ ﴾

میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا مؤرخ په خپله صفوي او د ایران یو بصیر مؤرخ دی چې د صفویانو د وروستنیو وختو احوال او د افغانانو فتوحات او واقعې په خپل کتاب مجمع التواریخ کې تر ۱۲۰۷ ق پورې بیانوي. دا کتاب په ۱۳۲۴ ش په تهران کې چاپ سو، او د هوتکو د دورې یو مستند ماخذ دی. د مولف وفات ۱۳۲۰ ق کال دی.

﴿ ۱۲۲ ﴾

میر احمدشاه رضواني د (تحفة الاولیاء) لیکوال

دغه مولف د پښتو ژبې یو تکړه لیکوال او د پېښور د اکبر پورې اوسېدونکی و، چې د څورلسم هجري قرن په لومړیو وختو کې ژوندی او د شمس العلماء لقب یې هم ګټلی و. (۱۲۷۹ _ ۱۳۵۳ ش) د پښتو ګرامر وافیه او شکرستان افغاني، بهارستان افغاني د ده چاپ سوي آثار دي.

د ده یو بل کتاب تحفه الاولیاء هم په لاهور کې په ۱۳۲۱ ق چاپ سوی دی، چې د خټکو د شیخ رحمکار د کورنۍ او د هغو سیمو د نورو ولیانو احوال لري او د یوسفزو او خلیلو او مومندو د تېو څینې تاریخي واقعې یې هم راوړي دي.

﴿ ۱۲۳ ﴾

تاریخ افغانستان

د دې کتاب مرتب او چاپوونکی په اردو ژبه میر اشرف علي د مجمع الاخبار موسس دی چې د بمبئي د افضل الدین په چاپخانه کې په ۱۲۶۱ ق ۱۸۴۵ م کال ۳۴۰ مخه چاپ سو. په دې کتاب کې له لومړي مخه تر ۹۰

مخه د سید فدا حسین ترکسوار بخاري حیدري له کتابه چې په ډهلي کې چاپ او خپور سوی و (وګورئ: ۷۱) را اخیستل سوي مطالب دي. له ۹۲ تر ۱۴۰ د انګرېز او افغان د لومړي جنګ او اکبرخان د وختو واقعې بیان سوي دي، چې دغه برخه هم د شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري له اردو تاریخ افغانستانه اقتباس ښکاري. له ۳۲۰ تر ۳۳۱ مخه پورې تر لومړي جنګ را وروسته د افغانستان او سند واقعې بیاني سوي دي، چې په خپله میر اشرف علي سره راټولې کړې دي.

داسې ښکاري چې همدغه کتاب به د میرزا عطامحمد ښکارپوري په لاس کې و چې د نوای معارک په لیکلو کې به یې ګټه څنې اخیستې وي.
(وګورئ: ۴۳)

توضیح: لکه د دې رسالې تر نمبر (۷۱) عنوان لاندې چې ولیکل سوه "سید فدا حسین عرف نبی بخش بخاري حیدري د تراکسوارانو جمعهدار په ۱۸۳۹ م کال د انګرېزانو د متجاوز لښکرو سره افغانستان ته راغلی و د ده خپل مشاهدات په ۱۸۴۲ م په ډهلي کې چاپ کړل چې د میر اشرف علي د کتاب د لومړۍ برخې ماخذ و.

تر دې علاوه د ابوالقاسم دهلوي ظفرنامه (د دې رسالې نمره ۷۰) چې په فارسي منظومه تاریخچه وه شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري په اردو ترجمه کړې وه، چې دغه هم د میر اشرف علي د تاریخ افغانستان په دوهمه برخه کې له ۹۲ تر ۱۴۰ مخه ځای سوې ده.

(د تفصیل لپاره وګورئ: نوای معارک د حبیبي چاپ د ۳۶۶ _ ۳۶۷ مخ لمنلیک)

﴿ ۱۲۴ ﴾

د ملتان د سدوزو د تاریخ لیکوال احمدنبی خان

تر احمدشاه بابا دمخه لا د سدوزو یوه څانګه چې د مودود خان او بهادر خان او ژعفران خان کهولونه وو په ملتان کې اوسېدل او د هغه ځای مقامي مشران وو.

په دغو سدوزو باندي يو کتاب په لوړ عنوان په انګرېزي ژبه د دغو سدوزو يوه کروسي احمدنبي خان کښلی او په ۱۹۷۷ م کال په لاهور کي چاپ سوی دی چي عکسونه او شجره هم لري.

﴿ ۱۲۵ ﴾

علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف

دا سړی د قاجاري شهزادګانو څخه و چي په اعتضاد السلطنه ملقب او د پوهني وزير و، په لوړ نامه يې د افغانستان يو تاريخ ليکلی دی، چي په ۱۸۵۶ م په تهران کي پر ډبره چاپ سوی دی.

﴿ ۱۲۶ ﴾

بهاري لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمدخان و دوندي خان) ليکوال

دا سړی د بدري داس زوی او د نجيب الدوله منشي و، چي په ۱۲۰۱ ق يې دغه کتاب کښلی او د پښتنو سردارانو نجيب الدوله او علي محمد خان او دوندي خان احوال پکښي ليکلي دي په دې کتاب کي د نجيب الدوله روابط د احمدشاه بابا سره په تفصيل راغلي دي او خطي نسخه يې د حيدرآباد د نواب سالار جنګ په کتابخانه کي وه، چي يو نقل يې د امرتسر خالصه کالج په کتابخانه کي خوندي دی.

﴿ ۱۲۷ ﴾

فقيرمحمد د (جامع التواريخ) ليکوال

دا د اسلام يو عمومي تاريخ دی چي يو باب يې د احمدشاه د هندوستان پر لامونو باندي کښل سوی دی، د کلکتې چاپ ۱۸۳۶ م د کانپور چاپ ۱۸۷۴ م.

﴿ ۱۲۸ ﴾

عبدالقادر خان کابلی د (اويماق مغل) ليکوال

ميرزا محمد عبدالقادر خان چي په شاه محمدخان کابلي مشهور و د ده نيکه له کابله ولاړ، او د هند په ګواليار کي اوسېدی، او عبدالقادر په ۱۸۵۷ م هلته وزېږېدی، ده يو غټ کتاب په فارسي ژبه په ۱۹۰۰ م د مغولو د قبيلو پر احوال باندي وکيښ چي په ۱۳۱۹ ق يې په امرتسر کي چاپ کړی دی.

دا کتاب د افغانستان د سدزو او محمدزو پر وختو باندي ډېر تاريخي ګټه ور مطالب لري او د هزاره او اوزبکو قبيلو نومونه او څانګي راښيي.

﴿ ۱۲۹ ﴾

محمود بن اميرولي د (بحر الاسرار) مؤلف

دا سړی د بخارا د خانانو کتابدار مؤرخ او واقعه نګار و، چي تر ۱۰۳۴ ق وروسته يې په افغانستان او هند کي سفرونه وکړل او يو غټ کتاب يې د بحر الاسرار في مناقب الاخبار په نامه وکښی، چي بخارا د خانې حال يې له ۱۰۰۶ ق څخه تر ۱۰۵۰ ق پوري په تفصيل کښلی دی.

په دې کتاب کي د افغانستان تاريخ او جغرافيا او بشر پېژندني او اجتماعي احوال مفصل معلومات سته چي خطي نسخې يې د تاشکند او پاريس په کتابخانو کي سته.

﴿ ۱۳۰ ﴾

ميرزا سنګ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف

دا مؤلف د بدخشان و چي په لوړ تاريخ کي يې د بدخشان تاريخي واقعي له ۱۰۶۸ ق څخه تر خپله وخته ۱۳۲۳ ق پوري کښلي دي، يوه

تکمله هم لري چي ملا فضل بیگ روشاني په شلم قرن کي پوري نښلولې ده.
عکسي نسخې يې په ماوراء النهر کي وې چي يوه نسخه يې عکسي هم چاپ سوې ده.

﴿ ۱۳۱ ﴾

هنورام د (تاريخ بلوچستان) مؤلف

دا سړی د شلم قرن په ابتداء کي د انګريزي بلوچستان يو مامور و.
چي د بلوچستان يو تاريخ يې په اردو په کوټه کي وکيښ. چي ۱۹۰۷ م کال په لکنهو کي چاپ سو.
دا کتاب د افغانستان او بلوڅو روابط او تاريخي واقعې د بلوڅو شجرو او انسابو سره ښه رابښيي. کله جغرافي او رجالي برخې هم لري.

﴿ ۱۳۲ ﴾

تاريخ قندهار در عصر دراني

په لوړ نامه يو فارسي کتاب د لندن په انډيا آفس نمبر ۳۷۶۹ سته چي د مؤلف نوم يې نه دی معلوم.

﴿ ۱۳۳ ﴾

راى چنرس د (چهار گلشن) مؤلف

دا سړی په هند کي اوسېدی په ۱۱۷۳ ق کال يې خپل کتاب تاليف کي چي بيا نو د ده لمسي راى بهان منشي په ۱۳۰۴ ق تکميل کړی دی.
خطي نسخې يې د هند په علي ګړ او بانکي پور او برټش موزيم کي سته او خوراګته ور کتاب دی چي د هند د پښتنو شاهانو تاريخي معلومات لري او د افغاني درانو د وختو دولتي عايدات هم په شرقي ولاياتو، لکه لاهور او ملتان کي ښيي.

﴿ ۱۳۴ ﴾

عصمت الدين د (خلاصة الاخبار) خاوند

دا سړی د محمداسماعيل زوی او د مير محمد لمسی و چي د امير دوست محمد خان لنډ احوال يې تر ۱۲۵۴ ق پوري په فارسي کښلی و او دوې خطي نسخې يې د بنګال په ايشياټک سوسايټي کي وي. چي په نهم قرن کي ليکل سوي وې.

﴿ ۱۳۵ ﴾

سيد محمد طباطبايي اصفهاني د (نسب نامه افاغنه) مؤلف

دا مؤلف په ديرلسم قرن کي د ايران اوسېدونکی و چي د انګريزانو د سفير هنري ايليس په خواهش يې په ۱۲۲۴ ق يو کتابګوټی د (نسب نامهٔ افاغنه و کيفيت حکومت آنها) په نامه وکيښ، چي د افغانانو لنډ تاريخ او د دوی حکومت پر پاريس باندي بيانوي او د افغانستان د ښارو او اقوامو او قبيلو شرح لري، چي يوه خطي نسخه يې د بنګال د ايشيايي ټولني په کتابخانه کي وه، د ۱۲۲۴ ق کال ليک.

﴿ ۱۳۶ ﴾

ثاقب د (تاريخ افاغنه) ليکوال

مؤلف يې محمد شهاب الدين خان ثاقب دی، چي د ۱۹۰۰ م په شاوخوا کي د هند له پښتني کورنيو څخه يو ليکوال و او دا کتاب يې په دوه ټوکه کي په اردو ژبه د لاهور په حميديه پريس کي په ۱۳۲۳ ق کال چاپ کی. لومړی ټوک ـ ۱۲۴ مخه، دوهم ټوک ـ ۲۱۴ مخه.
دغه کتاب هم د افغانانو د اسرائيليت عنعنوي داستانونه لري خو ډيري داسي خبري هم پکښي سته، چي تاريخي اړخ يې ټينګ ښکاري او د

افغانانو د اولیاوو احوال یې د نعمت الله له مخزن افغاني څخه را اخیستي دي.

﴿ ۱۳۷ ﴾

احمد د (معدن اخبار احمدي) لیکوال

احمد بن بهبل د جانگیر په وختو د ۱۰۲۸ ق په حدودو کې دغه کتاب په دوه توکه کې کښلی او د شرق عمومي تاریخ دی، چې د هند د افغاني شاهي کورنیو لودیانو او سوریانو احوال هم پکښې سته، د کابل په ارشیف کې یې هم یوه خطي نسخه سته، د برټش موزیم او انډیا آفس نسخې یې هم معلومې دي.

﴿ ۱۳۸ ﴾

محمد بدر الرحمن د (واقعات دراني) مؤلف

دا کتاب د درانو د سلطنت تاریخ دی، له احمدشاهه د شاه شجاع تر قتله ۱۲۵۷ ق پورې چې د افغان او انگریز لومړی جنگ لا جاري و. د هند په کانپور کې چاپ سوی دی او د طبع تاریخ نه لري.